

Wijkers en blijvers in de Vlaamse land- en tuinbouw



In opdracht van
Departement Landbouw en Visserij
afdeling Monitoring en Studie

UGent en ILVO
Mieke Calus
Valerie Vandermeulen
Elke Rogge
Lara Emde
Joost Dessen
Ludwig Lauwers
Guido Van Huylenbroeck

Vlaamse overheid



Wijkers en blijvers in de Vlaamse land- en tuinbouw

Mieke Calus, Valerie Vandermeulen, Elke Rogge, Lara Emde, Joost Dessein, Ludwig Lauwers, Guido Van Huylenbroeck

Maart 2010

Rapport, 105 blz.

Depotnummer: D/2010/3241/302



Departement Landbouw en Visserij
afdeling Monitoring en Studie
Ellipsgebouw (6de verdieping)
Koning Albert II - laan 35, bus 40
1030 Brussel
Tel. 02 552 78 20 - Fax 02 552 78 21
✉ e-mail: ams@vlaanderen.be

Vermenigvuldiging en/of overname van gegevens zijn toegestaan mits de bron expliciet vermeld wordt:

Calus, M., Vandermeulen V., Rogge E., Emde L., Dessein J., Lauwers L. & Van Huylenbroeck G. (2010) *Wijkers en blijvers in de Vlaamse land- en tuinbouw*, Beleidsdomein Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Graag vernemen we het als u naar dit rapport verwijst in een publicatie. Als u een exemplaar ervan opstuurt, nemen we het op in onze bibliotheek.

Wij doen ons best om alle informatie, webpagina's en downloadbare documenten voor iedereen maximaal toegankelijk te maken. Indien u echter toch problemen ondervindt om bepaalde gegevens te raadplegen, willen wij u graag hierbij helpen. U kunt steeds contact met ons opnemen.

Wilt u op de hoogte gehouden worden van onze nieuwste publicaties, schrijf u dan in op de AMS-nieuwsflash via de onderstaande link:

<http://www.vlaanderen.be/landbouw/studies/nieuwsflash>

**Wijkers en blijvers in de Vlaamse
land- en tuinbouw**

Inhoudsopgave

1. Inleiding	8
2. Onderzoeksvragen.....	9
3. Verkennende kwantitatieve analyse van de aard en mobiliteit van productiefactoren	11
3.1. Doelstelling	11
3.2. Data	11
3.3. Methodologie	13
3.4. Evolutie Vlaamse land- en tuinbouw (1997-2007)	14
3.4.1. Aantal bedrijven per bedrijfstype	14
3.4.2. Ruimtelijke spreiding	19
3.5. Productiefactor arbeid	22
3.5.1. Leeftijdsstructuur	22
3.5.2. Verschuivingen in arbeidskrachten	23
3.5.3. Sectorale mobiliteit	25
3.5.4. Regionale mobiliteit	29
3.6. Productiefactor grond.....	29
3.6.1. Verschuivingen in grondgebruik en -eigendom	29
3.6.2. Bedrijfsoppervlakte in eigendom of pacht	32
3.6.3. Sectorale mobiliteit	34
3.6.4. Regionale mobiliteit	37
3.7. Productiefactor kapitaal.....	38
3.7.1. Economische grootte van bedrijven	38
3.7.2. Evolutie in bedrijfsgrootte per bedrijfstype	40
3.8. Prognoses 2017	41
3.9. Conclusie	45
3.10. Appendices	47
4. Casestudie rond oorzaken en effecten van verschuivingen van productiefactoren .	53
4.1. Inleiding	53
4.2. Doelstelling	53
4.3. Kanegem als casestudy.....	53
4.4. Methodologie	55
4.4.1. Diepte-interviews rond motivatie.....	55
4.4.2. <i>Focusgroepen rond ruimtelijke dynamiek</i>	57
4.5. Resultaat	59

4.5.1.	Diepte-interviews rond motivatie	59
4.5.2.	Focusgroepen rond ruimtelijke dynamiek.....	68
4.6.	Conclusies	78
4.6.1.	Inhoudelijke conclusies	78
4.6.2.	Conclusies voor methodiek	79
5.	Kwalitatieve analyse van productiefactoren bij bedrijfsstopzetting en –continuering	80
5.1.	Doelstelling	80
5.2.	Methodologie	80
5.3.	Resultaten	83
5.3.1.	Algemene kenmerken.....	83
5.3.2.	Productiefactoren	92
5.3.3.	Sociale gevolgen	100
5.4.	Conclusies	101
6.	Algemene conclusie	103
7.	Bibliografie.....	105

Samenvatting

Binnen de land- en tuinbouwsector gaan structurele aanpassingen op blijvende bedrijven, toetredende bedrijven en uittredende bedrijven hand in hand. Productiefactoren zoals grond, arbeid, kapitaal en productierechten verschuiven tussen de verschillende bedrijven, en zorgen ervoor dat blijvende en toetredende bedrijven kunnen groeien en hun concurrentievermogen kunnen handhaven.

Het rapport beschrijft de structurele ontwikkelingen binnen de Vlaamse land- en tuinbouw, en dus ook de mobiliteit van de productiefactoren. Deze ontwikkelingen vertonen een aantal tendensen die onlosmakelijk verbonden zijn met het familiale karakter van de Vlaamse land- en tuinbouw:

- De dalende trend in het aantal land- en tuinbouwbedrijven zet zich door. Dit is gekoppeld aan het beperkte aantal bedrijven dat aangeeft een opvolger te hebben.
- Op vlak van bedrijfstype en –oriëntatie is er een tendens naar steeds meer gespecialiseerde bedrijven waarbij er toch nog een beperking in risico wordt ingebouwd.
- De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van bedrijven stijgt.
- Er is een sterke concurrentie voor de productiefactor grond waarbij er spanning is tussen actieve landbouwers en pensioenboeren die ook na hun pensioen het bedrijf op een of andere manier voortzetten.
- Een groter aantal bedrijven zoekt naar een inkomen buiten de primaire productie.

De intensiteit van deze tendensen wordt bepaald door de gerelateerde productiefactoren en de (emotionele) betrokkenheid van de landbouwer: land- en tuinbouwers tonen zich in hoge mate verbonden met grond in eigendom en gebouwen die op het erf gelegen zijn. Bij grond in pacht en productierechten is die gebondenheid in mindere mate aanwezig, wat wil zeggen dat ze die bij pensionering of bedrijfsstopzetting gemakkelijker kunnen loslaten en beschikbaar stellen voor andere land- en tuinbouwers.

Wegens de grote betrokkenheid van landbouwers wanneer het gaat over grond, en de nood aan grond van jonge land- en tuinbouwers om een leefbaar bedrijf uit te bouwen, worden in het rapport verschillende aanbevelingen gedaan met betrekking tot een stimuleringsbeleid, transparantie van de grondmarkt en efficiënt gebruik van landbouwgrond.

Summary

Within the agriculture sector structural adjustment of remaining, current and exiting businesses are closely related. Production factors such as land, labor, capital and production rights shift between the various farms, and ensure that current and accessing farms can grow and maintain their competitiveness.

The report describes the structural changes within the Flemish agriculture and horticulture, and thus the mobility of production factors. These developments have a number of trends that are inextricably linked to the familial nature of the Flemish agricultural and horticultural sector:

- The declining trend of agricultural and horticultural businesses is continuing. This is coupled with the limited number of companies that indicate to have a successor.
- In terms of business type and orientation, there is a trend towards more and more specialized companies where there is still a risk reducing element available.
- The average farm size of farms increases.
- There is a strong competition for the production factor land where there is tension between active farmers and retired farmers who stay somehow active on the farm after retirement.
- A greater number of farms is looking for an income outside the primary production.

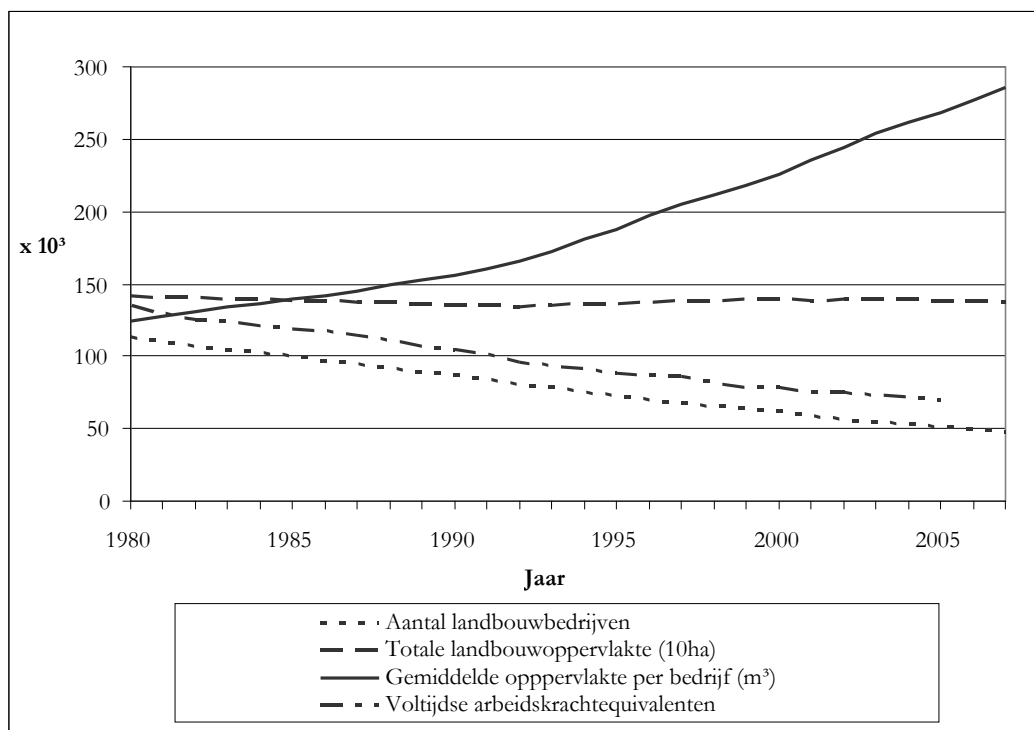
The intensity of these trends is determined by the related production type and the (emotional) involvement of farmers: agricultural and horticultural people show a high commitment with owned land and buildings located in the yard. Land tenure and production rights are bound to present to a lesser extent, which means that they are at retirement or farm exit easily let go and make available to other farmers and horticulturists.

Because of the involvement of farmers when it comes to land, and the need for land of young farmers to develop a viable farm, the report made several recommendations regarding incentives, transparency in the land market and efficient use of farmland.

1. Inleiding

Binnen de land- en tuinbouwsector gaan structurele aanpassingen op blijvende bedrijven, toetredende bedrijven en uittredende bedrijven hand in hand. Productiefactoren zoals grond, arbeid, kapitaal en productierechten verschuiven tussen de verschillende bedrijven, en zorgen ervoor dat blijvende en toetredende bedrijven kunnen groeien en hun concurrentievermogen kunnen handhaven.

Een blik op het verleden leert ons dat gedurende de laatste 25 jaar het aantal landbouwbedrijven in België is gehalveerd, maar dat de totale beschikbare landbouwoppervlakte min of meer constant is gebleven. Dit heeft als gevolg dat de totale gemiddelde landbouwoppervlakte per bedrijf verdubbeld is (Figuur 1), en dat er verschuivingen hebben plaatsgevonden tussen bedrijven. Productiefactoren zoals grond worden binnen de land- en tuinbouwsector herverdeeld, maar uit de figuur volgt ook dat arbeid uit de land- en tuinbouw wegvloeit.



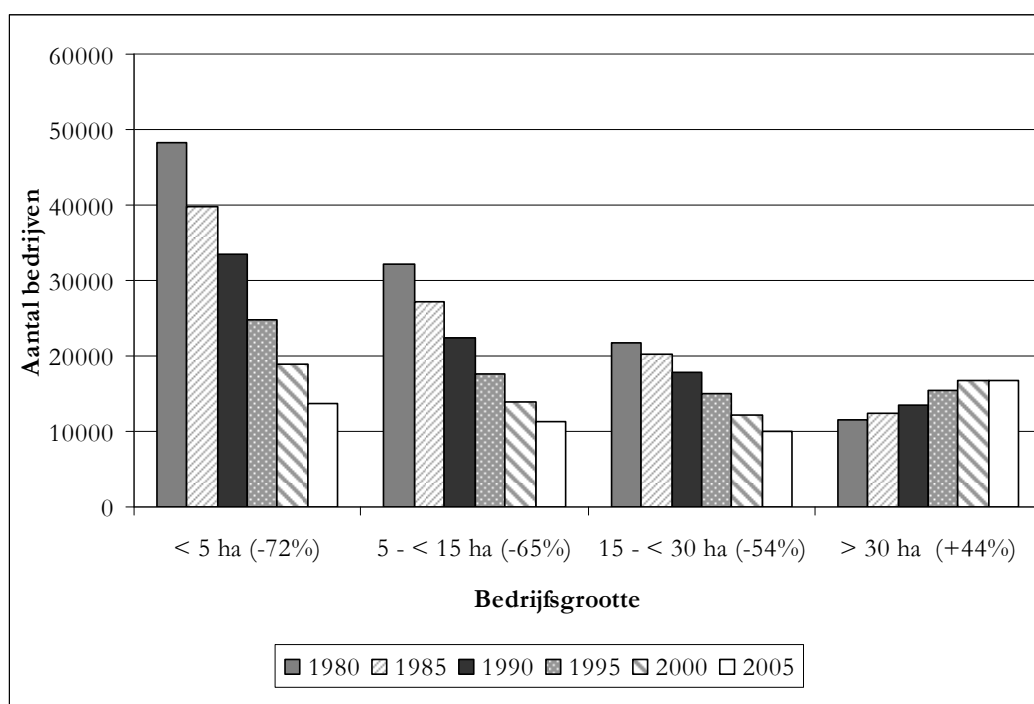
Figuur 1 Evolutie van de Belgische land- en tuinbouwsector (FOD Economie, 2008)

Dit intensifiëren van de bedrijven wordt ook weergegeven in Figuur 2. Enerzijds daalde in de periode 1980-2005 het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha met 72%. Anderzijds is het aantal bedrijven groter dan 30 ha gestegen met 44%. In de periode 1990-2005 is het bruto standaard saldo (BSS) per bedrijf gemiddeld gestegen met 83% of bijna 50.000€ Aangezien 87% van de Belgische landbouwbedrijven familiale bedrijven zijn, betekent dit dat de landbouwgezinnen in belangrijke mate geconfronteerd worden met een steeds kapitaalsintensiever en meer arbeidsstresserend productiesysteem. Om toegang te vinden tot deze productiefactoren zullen de verschuivingen grotendeels bepaald worden door de 'wijkers en blijvers'-dynamiek.

Deze algemene cijfers geven echter slechts een statisch beeld van de algemene verschuiving in de structuur van de familiale landbouwbedrijven. Aangezien het wegvallen van kleinere bedrijven sowieso een stijging van gemiddelden met zich meebrengt, zeggen statistische cijfers niets over de interne bedrijfsdynamiek. De vraag die in dit onderzoek wordt gesteld is hoe de toetredende bedrijven, de blijvers en de uittredende bedrijven een invloed hebben op

de waargenomen verschuivingen, en of deze verschuivingen in dezelfde mate plaatsvinden binnen de verschillende productierichtingen, en of regionale verschillen waar te nemen zijn. Daarbij rijst tevens de vraag naar de sociale gevolgen van deze verschuivingen.

In deze verslaggeving worden de land- en tuinbouwbedrijven die zelf aangeven nog steeds actief te zijn, weergegeven als 'blijvers'. Binnen de blijvers is er de subgroep van bedrijven die pas opgestart zijn; deze worden 'starters' genoemd. De subgroep van bedrijven na overname worden aangeduid met 'overname'. Bedrijven die al zijn stopgezet worden weergegeven als 'wijkers'. Voor de actieve bedrijven die al de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt, is een rechtlijnige opsplitsing niet altijd mogelijk: indien ze echter nog opgenomen zijn in de ADSEI-telling zal deze groep bij de analyses van WP2 als nog 'blijver' worden aangeduid, maar aangezien deze bedrijven binnen WP4 de enquête voor 'wijkers' ontvangen hebben (wegens steekproefname), worden ze weergegeven als 'wijkers' in WP4.



Figuur 2 Evolutie van de bedrijfs grootte op Belgische land- en tuinbouwbedrijven (FOD Economie, 2008)

2. Onderzoeksvragen

Gegeven de bovenstaande context worden in het project 'Wijkers en blijvers in de Vlaamse land- en tuinbouw' volgende onderzoeksvragen uitgewerkt:

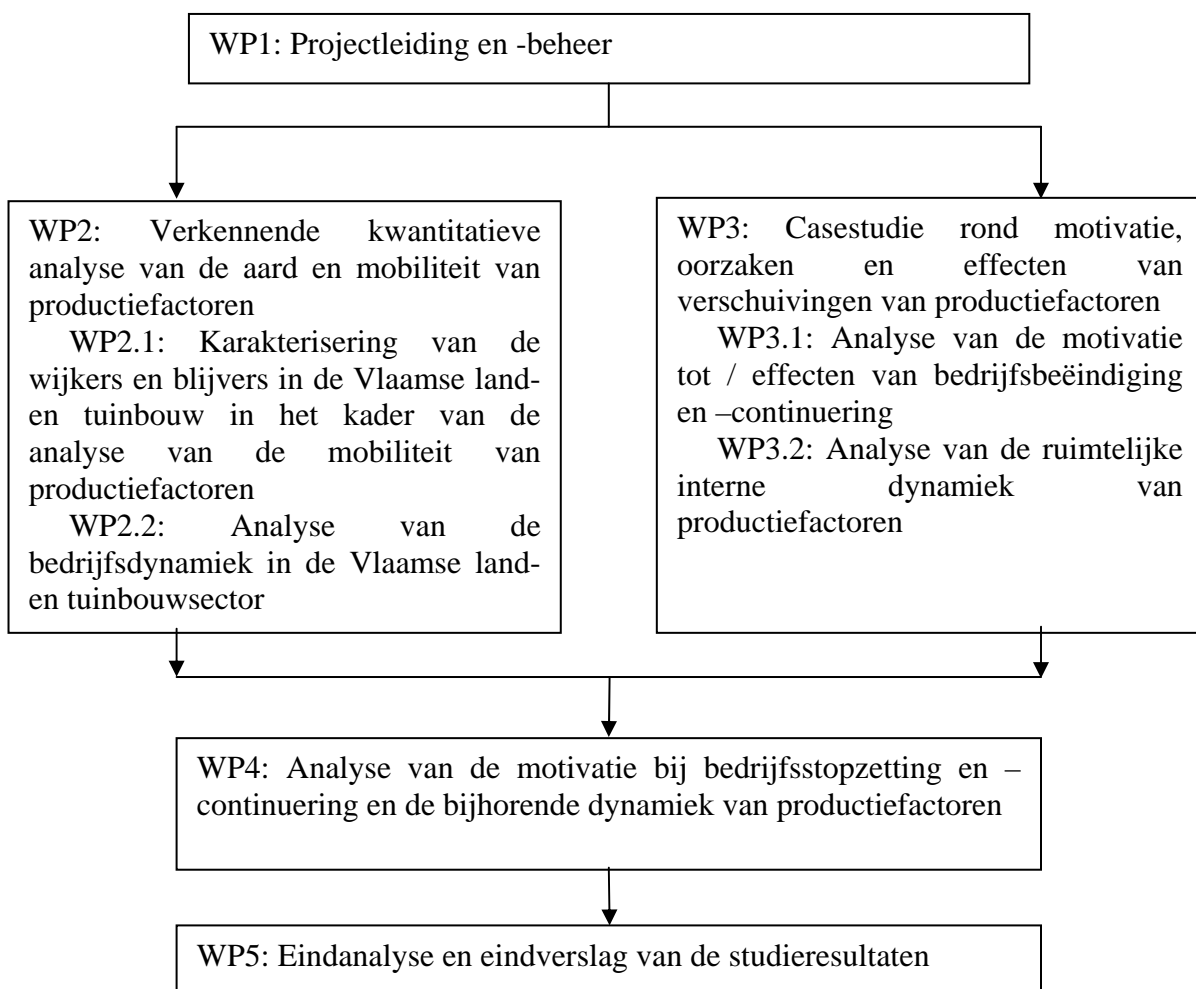
- Wat is de aard en mate van mobiliteit van productiefactoren (grond, arbeid, kapitaal en productierechten)?
- Is er variatie tussen bedrijven en regio's?
- Verschilt de aard van de productiefactor arbeid tussen wijkers en blijvers, en naargelang van bedrijfstype en regio?
- Waarom wordt het bedrijf al dan niet stopgezet?
- Wat gebeurt bij stopzetting met de bedrijfsleider en het bedrijf (grond, gebouwen, productierechten)?
- Wat zijn de mogelijke problemen bij overname?
- Wat motiveert landbouwers om bedrijven over te nemen?
- Wat is de activiteit van de bedrijfsleiders na stopzetting (reguliere arbeidsmarkt, pensioen, bij ander landbouwbedrijf)?

- Worden gronden verpacht, opnieuw in gebruik genomen door de verpachter of via seizoenspacht opnieuw ter beschikking gesteld aan derden?
- Worden bedrijfsgebouwen verkocht of behouden, krijgen deze andere functies of gaan deze in verval?
- Wat gebeurt er met de productierechten?

Binnen dit project zijn deze onderzoeksvragen uitgewerkt aan de hand van drie werkpakketten (WP) die complementair zijn, en elk een meerwaarde geven:

- WP2: Verkennende kwantitatieve analyse van de aard en mobiliteit van productiefactoren.
- WP3: Casestudie rond motivatie, oorzaken en effecten van verschuivingen van productiefactoren.
- WP4: Analyse van de motivatie bij bedrijfsstopzetting en -continuering en de bijhorende dynamiek van productiefactoren.

De structuur van het project wordt weergegeven in Figuur 3.



Figuur 3 Structuur van het project

3. Verkennende kwantitatieve analyse van de aard en mobiliteit van productiefactoren

3.1. Doelstelling

De doelstelling van dit deel (WP2) is het uitvoeren van een verkennende kwantitatieve analyse en het beschrijven van de bedrijfsdynamiek en de mobiliteit van productiefactoren volgens bedrijfstype en regio. Hierdoor wordt een beter inzicht in de aard en mobiliteit van productiefactoren gegeven, waarbij sector en regionale verschillen naar voren komen. Daarnaast kunnen bepalende factoren onderschreven worden, en prognoses opgesteld worden. Het geheel resulteert in een schets van de interne dynamiek binnen de Vlaamse land- en tuinbouwsector. Vanuit deze dynamiek wordt dan tevens een prognose opgesteld ten aanzien van 2017, de tijdshorizon van het herziene Ruimtelijke Structuurplan Vlaanderen.

3.2. Data

De structurele analyse van de Vlaamse land- en tuinbouwsector beslaat de periode 1997-2007. De database is opgebouwd op basis van de gegevens van de 15-meitelling van de FOD Economie – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) Er zijn 47.485 bedrijven opgenomen in de database. Voor bepaalde analyses werd deze database uitgebreid tot de periode 1990-2007.

Om de Markov-analyses te kunnen uitvoeren worden de bedrijven ingedeeld in verschillende klassen:

- 18 types op basis van de EU-classificatie (zie Tabel 1)
- 7 klassen op basis van standaard grootte eenheid (zie Tabel 2)
- 8 klassen op basis van cultuuroppervlakte (zie Tabel 2)

Elk jaar wordt elk bedrijf aan een bepaald type of klasse toegewezen.

In de tekst wordt er verwezen naar de specifieke bedrijfstypes en wordt telkens naar het corresponderende nummer in de figuren verwezen. In de figuren worden enkel de relevante bedrijfstypes weergegeven.

Tabel 1 Overzicht van de gebruikte typologie

Code	Bedrijfstype
1000	Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven
4110*	Gespecialiseerde melkveebedrijven
4120*	Gespecialiseerde melkveebedrijven met jongvee (melkvee, matig gespecialiseerd)
4200	Gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven
4300	Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)
4400	Graasdierbedrijven: schapen, geiten en andere
5010	Gespecialiseerde varkensbedrijven
5020+5030	Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties
6000	Bedrijven met combinaties van gewassen
7100	Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren
7200	Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling
8110+8120	Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee
8130+8140	Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee
8200	Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)
2010	Bedrijven met groenteteelt
2020	Bedrijven met bloementeelt
2030	Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen incl. champignonbedrijven
3200	Bedrijven met fruitteelt
3400	Bedrijven met overige teelten

Noot: *: voor de Markov-analyses worden klasse 4110 en 4120 samengenomen

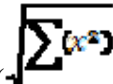
Tabel 2 Verschillende klassen op basis van SGE en op basis van ha

klasse SGE	criterium	klasse ha	criterium
0	$SGE = 0$ (niet bestaand in dit jaar)	0	$opp = 0$ (niet bestaand in dit jaar)
1	$0 < SGE \leq 1$	1	$0 < opp < 5$
2	$1 < SGE \leq 5$	2	$5 < opp \leq 10$
3	$5 < SGE \leq 10$	3	$10 < opp \leq 20$
4	$10 < SGE \leq 15$	4	$20 < opp \leq 30$
5	$15 < SGE \leq 20$	5	$30 < opp \leq 40$
6	$20 < SGE$	6	$40 < opp \leq 50$
		7	$50 < opp$

3.3. Methodologie

De gegevens werden geanalyseerd op basis van (1) een **beschrijvende analyse** waarbij gebruik werd gemaakt van onder andere frequentietabellen en kruistabellen om verschuivingen waar te nemen en (2) een **Markov-analyse**.

Binnen de beschrijvende analyse worden de verschuivingen weergegeven door middel van enerzijds relatieve herverdeling die de verschuiving in de procentuele verdeling van een



bepaald kenmerk weergeeft en anderzijds de herverdelingsindex ($\sqrt{\frac{\sum x_i^2}{n}}$ met x de relatieve herverdeling) die een maat is van de grootte van de relatieve herverdeling.

Daarna worden aan de hand van **Markov-analyses** prognoses gemaakt van de waarden van de variabelen in de toekomst. Markov-analyse gaat daarbij uit van een toestand van een of meerdere variabelen die alleen afhankelijk zijn van de toestand die er onmiddellijk aan vooraf gaat. Men gaat er hierbij van uit dat er slechts een beperkt aantal mogelijke toestanden bestaan, en dat de kansen (probabiliteiten) voor de overgang naar die verschillende toestanden meetbaar zijn en extrapoleerbaar zijn in de tijd.

Het resultaat van de analyse is een overgangsmatrix of transitiematrix die de verschillende overgangskansen tussen verschillende bedrijfstypes en/of regio's beschrijft. Een dergelijke kans geeft weer dat een bedrijf behorende tot klasse X in het jaar t overgaat naar klasse Y in het jaar t+1.

De transitiematrix kan beschreven worden als de P-matrix in volgende vergelijking:

$$\hat{T}_{t+1} = \hat{P}T_t + \mu \text{ voor elk jaar } t; \text{ waarbij}$$

$$P = \begin{matrix} & \begin{matrix} p_{0,0} & \dots & \dots & \dots & \dots & p_{0,18} \end{matrix} \\ \begin{matrix} \dots \\ p_{3,0} \\ p_{4,0} \\ \dots \\ p_{18,0} \end{matrix} & \begin{matrix} \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & p_{3,3} & p_{3,4} & \dots & p_{3,18} \\ \dots & \dots & p_{4,4} & \dots & p_{4,18} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & p_{18,18} \end{matrix} \end{matrix}$$

Links boven in de matrix staan de bedrijven die in jaar t niet bestonden en die in jaar t+1 ook niet bestaan (m.a.w. die tot geen enkele klasse behoren). In de eerste kolom staan de wijkers, met name de kans dat een bedrijf dat in jaar t nog tot een bepaalde klasse behoort, in jaar t+1 niet meer bestaat. In de eerste rij staan de nieuwkomers, met name de kans dat een bedrijf dat in jaar t nog niet bestond, in jaar t+1 tot een bepaalde klasse behoort en dus bestaat. Op de diagonaal staan de stabiele bedrijven waarbij de kans dat een bedrijf zowel in jaar t als jaar t+1 tot dezelfde klasse behoort wordt weergegeven. Alle andere waarden geven de kans aan dat een bepaald bedrijf overgeschakeld is naar een andere klasse gedurende de periode t tot t+n.

Aan de hand van de Sign-test kan worden nagegaan of de verschillen tussen de kansen significant zijn. Hierbij gaan we ervan uit dat de kansen binomiaal verdeeld zijn (wat enigszins een vereenvoudiging is). De test gaat eigenlijk na of het verschil tussen P_i en P_j toeval is of niet. Stel dat I het aantal verwachte waarden is volgens de kans P_i , N het totaal aantal waarnemingen, P de kans, geschat d.m.v. de Markov-analyse, dat we het aantal verwachte waarden bekomen en J de uiteindelijk bekomen aantal waarnemingen, dan kunnen we de kans bepalen dat we J uitkomsten hebben voor N waarnemingen op basis van de volgende vergelijking:

$$Pr(I=J) = \frac{N}{J} \times P^J \times (1-P)^{N-J}$$

Indien de p-waarde groter is dan 0,05 kan aangenomen worden dat het verschil tussen P_i en P_j toeval is, en wordt de nulhypothese van significante verschillende kansen verworpen. Aangezien dit slechts een vergelijking van twee kansen is, moet deze test in principe voor elke kans worden herhaald. Wij zullen enkel de Sign-test gebruiken waar die extra informatie zou kunnen verstrekken.

3.4. Evolutie Vlaamse land- en tuinbouw (1997-2007)

3.4.1. Aantal bedrijven per bedrijfstype

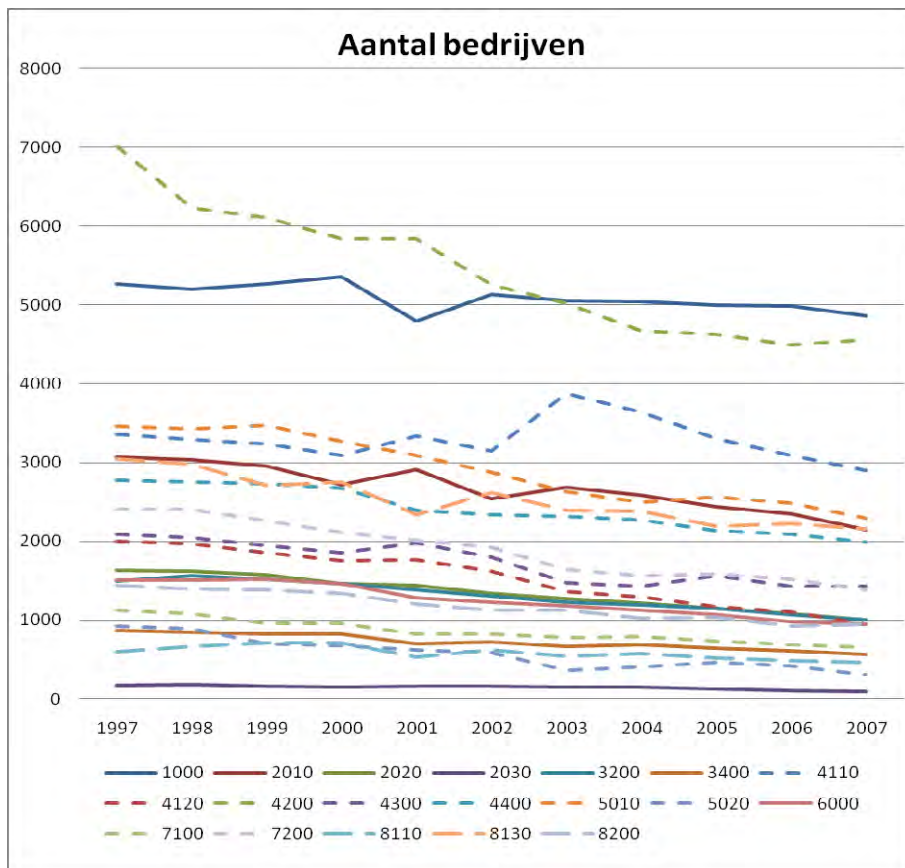
In de eerste plaats bekijken we het belang en de evoluties in bedrijfstype in de periode 1997-2007. Uit Figuur 4 volgt het grote belang, in aantal bedrijven, van de gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven (4200), en de gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (1000). Door de daling in land- en tuinbouwbedrijven is er een relatieve stijging in gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (1000) en melkveebedrijven (4110), aangezien de daling in deze types niet zo uitgesproken is. Uit Figuur 4 blijkt dat dit toe te schrijven is aan een relatief kleinere daling van het aantal bedrijven binnen deze bedrijfstakken ten opzichte van de andere bedrijfstakken. Anderzijds is er een relatief sterkere daling in de gespecialiseerde rund-, jong- en mestveebedrijven (4200) en gespecialiseerde pluimveebedrijven (5020) en veeteeltcombinaties met het accent op veredeling (7200). Conjuncturele bewegingen en effecten van crisissen komen tot uiting in deze figuur, maar over het algemeen wordt in alle sectoren een dalende trend vastgesteld op vlak van aantal bedrijven.

Algemeen wordt vastgesteld dat het aantal land- en tuinbouwbedrijven daalt met 30,7% in de periode 1997-2007 (van 44.252 in 1997 tot 30.681 in 2007) (zie ook Appendix 1). In deze 11-jarige periode zijn er:

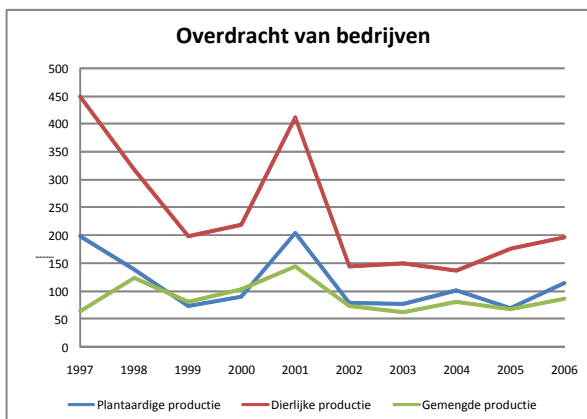
- 21.803 bedrijven die een continuïteit vertonen in de bedrijfsvoering (geen verandering in bedrijfsleider) of 45,9% van het totale aantal
- 6.802 bedrijven waar een overdracht heeft plaatsgevonden met behoud van bedrijfsnummer of 14,3% van het totale aantal
- 4.033 bedrijven waar er zowel een stopzetting als een start heeft plaatsgevonden of 8,5% van het totale aantal bedrijven
- 2.266 bedrijven die opgestart zijn of 4,8% van het totale aantal bedrijven
- 12.581 bedrijven die stopgezet zijn of 26,5% van het totale aantal bedrijven

Deze cijfers tonen dus een grote dynamiek aan in een tienjarig venster; hierbij wordt nog geen rekening gehouden met groei of krimp van de 46% stabiele bedrijven.

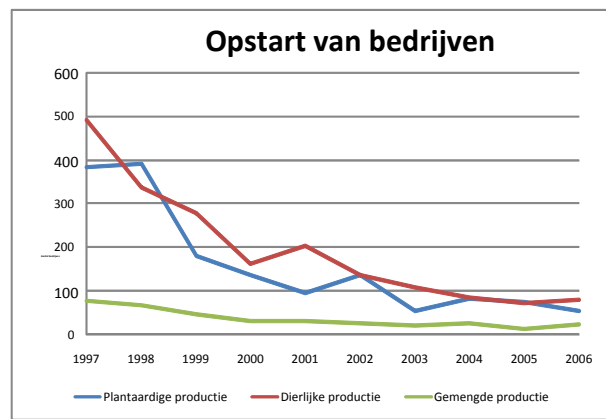
Figuur 5, Figuur 6 en Figuur 7 geven een grafisch overzicht van de evolutie in overdracht, stopzetting en opstart van landbouwbedrijven in de periode 1997-2006, opgedeeld in plantaardige productie, dierlijke productie en gemengde bedrijven. Bij de interpretatie van de grafieken moet rekening gehouden worden met het feit dat gemiddeld 55% van de bedrijven zich bevinden in de dierlijke productie, 34% in de plantaardige productie en slechts 11% worden gecatalogeerd als gemengde productie. De overdracht van bedrijven kende een sterke daling rond de dioxinecrisis in 1999, waarna er in 2001 een heropleving was van de bedrijfsoverdrachten, om daarna terug te vallen op een lager niveau. De overdrachten tussen de verschillende sectoren vertonen dezelfde evoluties, hoewel deze in absolute cijfers meer uitgesproken zijn in de dierlijke sector.



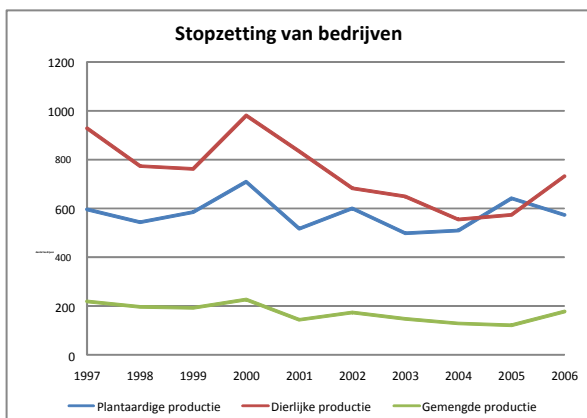
Figuur 4 Evolutie van het aantal bedrijven per jaar per bedrijfstype



Figuur 5 Evolutie in overdracht van bedrijven per jaar, opgesplitst naar type productie



Figuur 6 Evolutie in opstart van bedrijven per jaar, opgesplitst naar type productie



Figuur 7 Evolutie in stopzetting van bedrijven per jaar, opgesplitst naar type productie

Tabel 3 Herverdelingsindex van bedrijfsstatus over periode 1998-2005

	Procentuele verhouding (%)		Relatieve herverdeling (%)			
	1997	2006	Algemeen	Plantaardige productie	Dierlijke productie	Gemengde productie
Overdracht	1,6	1,3	-0,3	-0,48	-0,26	0,16
Starters	2,2	0,8	-1,4	-2,40	-1,63	-0,88
Wijkers	4,4	4,7	0,4	0,16	0,22	0,26
Blijvers	91,9	93,2	1,3	2,72	1,67	0,46
Herverdelingsindex			2,0	3,7	2,4	1,0

Tabel 4 Resultaten Markov-analyse, aantal bedrijven per type, 1990-2007

voor de periode 1990-2007, jaarlijks, alle	p(wijkers) ¹	p(nieuw) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	0,088	0,004	0,760	0,152
Gespecialiseerde melkveebedrijven	0,016	0,001	0,820	0,164
Gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven	0,052	0,003	0,790	0,158
Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)	0,013	0,000	0,610	0,377
Graasdierbedrijven: schapen, geiten en andere	0,137	0,003	0,690	0,173
Gespecialiseerde varkensbedrijven	0,035	0,002	0,870	0,095
Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties	0,073	0,001	0,800	0,127
Bedrijven met combinaties van gewassen	0,030	0,001	0,550	0,420
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren	0,012	0,000	0,550	0,438
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling	0,010	0,000	0,730	0,260
Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee	0,015	0,000	0,620	0,365
Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee	0,056	0,001	0,580	0,364
Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)	0,029	0,000	0,620	0,351
Bedrijven met groenteteelt	0,048	0,002	0,840	0,112
Bedrijven met bloementeelt	0,056	0,001	0,890	0,054
Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen incl. type 2033 champignonbedrijven	0,043	0,000	0,730	0,227
Bedrijven met fruitteelt	0,058	0,001	0,900	0,042
Bedrijven met overige teelten	0,055	0,001	0,850	0,095

Noot: (1) Kans dat een bedrijf uit deze klasse stopt in t+1.

(2) Kans dat in t+1 er een bedrijf in deze klasse blijkt.

(3) Kans dat een bedrijf in t+1 tot dezelfde klasse behoort als in t.

(4) Kans dat een bedrijf blijft bestaan maar verandert van klasse. (=1-p(wijkers)-p(stabiel))

Bij de **opstart** van bedrijven is er een dalende trend waar te nemen over de verschillende productietypes. De opstart van bedrijven in de plantaardige en de dierlijke productie ligt in dezelfde grootteorde, en dit in tegenstelling tot de overdracht van bedrijven waar er relatief meer bedrijven uit de dierlijke productie werden overgenomen.

Bij de **stopzetting** van bedrijven is vooral in de dierlijke productie het effect van de dioxinecrisis waarneembaar. Bij plantaardige productie en gemengde productie is er een relatief constant aantal bedrijven dat stopgezet wordt, ondanks het dalende aantal bedrijven.

De relatieve verhouding van het aantal gestarte, overgedragen, stopgezette en gecontinueerde bedrijven in 1997 en 2006 is weergegeven in Tabel 3. Ongeveer 4 procent van de bedrijven wordt jaarlijks stopgezet. Met behulp van de herverdelingsindex geven we de relatieve verandering in de bedrijfsstatus weer tussen 1997 en 2006. Hieruit blijkt dat er relatief gezien meer bedrijven zijn stopgezet of worden gecontinueerd, en dat er minder zijn overgedragen of opgestart. Bekijken we dit per productiesector, dan zien we op basis van de herverdelingsindex dat er vooral grote verschuivingen zijn binnen de plantaardige productie waar er relatief gezien 3% minder bedrijven zijn opgestart, maar ook bijna 3% meer bedrijven zijn gecontinueerd. Bij bedrijven met gemengde productie zijn er het minste schommelingen in de relatieve verhouding van de bedrijfsstatus.

Bedrijfstypes die heel stabiel zijn, met andere woorden types waarvoor er een hoge kans bestaat dat bedrijven uit dit type volgend jaar nog steeds tot hetzelfde type behoren, zijn de gespecialiseerde bedrijven in fruitteelt (90%), bloemteelt (89%), varkensteelt (87%), groenteteelt (84%), andere teelten (85%) en melkvee (82%). Vaak zijn dit heel gespecialiseerde bedrijven. Anderzijds hebben bedrijven met combinaties van gewassen of veeteelt (met accent op graasdieren) alsook met combinaties van akkerbouw met graasdieren een kans van 45% respectievelijk 42% om volgend jaar tot een ander type te behoren. Deze kans is significant verschillend van de globale kans op stabiele bedrijven welke kleiner is dan 39% (hetgeen bij de meeste types het geval is). Een tweede groep van sterk fluctuerende bedrijven (met o.a. rundveebedrijven, gemengd rundvee; combinaties van akkerbouw en melkvee; combinaties van akkerbouw en andere graasdieren; diverse gewassen- en veeteeltcombinaties) verschilt dan weer significant van de groep met kansen lager dan 27%. Relatieve verschuivingen in verhoudingen van gewassen of dieren binnen hetzelfde bedrijf kunnen een verschuiving van bedrijfstype veroorzaken, en zo enigszins deze hoge percentages verklaren. Een verklaring voor de grotere verschuiving bij gemengde bedrijven is eveneens dat de types bepaald worden op basis van het bruto standaard saldo van de verschillende bedrijfstakken op dat bedrijf. Bedrijven met meerdere bedrijfstakken kunnen afhankelijk van de marktprijzen van dat jaar gemakkelijk van type wisselen (bv. bedrijf met varkens en akkerbouw: in een heel goed varkensjaar is dat een gespecialiseerd bedrijf, in een slecht jaar een gemengd bedrijf). Bedrijven met maar 1 bedrijfstak gaan daarentegen niet zo gauw van type veranderen.

De types die de hoogste kans hebben om het volgend jaar gestopt te zijn (de zogenaamde *wijkers*), zijn graasdieren met schapen, geiten en andere, met een kans van 14%. Deze kans is significant hoger dan bij de andere types (op basis van de Sign-test). Andere types met een hoge stoppingsgraad zijn akkerbouwbedrijven (9%) en pluimveebedrijven (7%). Deze akkerbouwbedrijven en bedrijven met graasdieren met schapen, geiten en andere hebben echter ook een relatief hoge kans op nieuwkomers (0,4% en 0,3%), alsook de gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven (0,3%). Bij de gecombineerde bedrijven is er heel veel fluctuatie mogelijk tussen de verschillende types. Van meer dan 40% van de bedrijven met combinaties van gewassen en met veeteeltcombinaties met accent op graasdieren wordt verwacht dat ze volgend jaar een ander type bedrijf vormen.

Tabel 5 Ruimtelijke spreiding van land- en tuinbouwbedrijven over de Vlaamse provincies

	Relatieve verdeling van het aantal landbouwbedrijven in Vlaanderen (2006) (%)	Relatieve herverdeling van bedrijven per provincie (1997-2006)
Antwerpen	16	-0,3
Vlaams-Brabant	13	-1,0
West-Vlaanderen	33	1,7
Oost-Vlaanderen	26	-0,1
Limburg	12	-0,4
Totaal	100	0

Tabel 6 Relatieve verdeling van aantal land- en tuinbouwbedrijven over de Vlaamse provincies bij starters (incl. overname), wijkers en totaal aantal bedrijven (%)

	Starters (incl. overname)	Wijkers	Aantal bedrijven
Antwerpen	15,8	15,7	15,9
Vlaams-Brabant	13,8	12,4	13,3
West-Vlaanderen	31,2	33,1	30,2
Oost-Vlaanderen	26,4	26,5	25,7
Limburg	12,3	12,3	13,3

Tabel 7 Ruimtelijke spreiding van land- en tuinbouwbedrijven over de landbouwstreken

	Relatieve herverdeling per regio op basis van aantal bedrijven	Gemiddelde stijging in % in bedrijfsoppervlakte	stijging in % in bedrijfsoppervlakte
Duinen en Polders	0,50	5,79	24%
Zandstreek	-0,37	4,05	35%
Kempen	0,46	5,06	34%
Zandleemstreek	-0,53	4,92	36%
Leemstreek	-0,02	7,09	38%

Meer informatie over de **interne evolutie** kan gevonden worden in de volledige Markov transformatiematrix (zie Appendix 2). Er zijn een aantal overgangen die niet voorkomen in de opgegeven dataset: bv. van rundveebedrijven naar bedrijven met bloementeel (worden in matrix aangegeven door blanco cel, 14 overgangen). Er zijn ook een aantal overgangen waarbij de geschatte kans heel klein tot zelfs nihil is, zoals de overgang van gespecialiseerde akkerbouwbedrijven naar gespecialiseerde melkveebedrijven (worden in de matrix aangegeven door een 0; 224 van de 361 cellen hebben een waarde kleiner dan 0,01). De grootste overgangskans bij bedrijven die in de landbouw blijven en veranderen van type is 16% en komt voor bij bedrijven die overschakelen van rundveebedrijven naar gespecialiseerde melkveebedrijven. Dit wordt gevolgd door de overgang van bedrijven met combinaties van gewassen naar gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (13%); bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren naar gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (12%); en bedrijven met rundvee naar gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven. Hieruit blijkt dat de grootste kans tot verandering van type voorkomt tussen aan elkaar grenzende types van bedrijven en voornamelijk verloopt van bedrijven met combinaties van gewassen of teelten naar gespecialiseerde bedrijven. Er is dus een toenemende specialisatie waarneembaar op de blijvende land- en tuinbouwbedrijven.

3.4.2. Ruimtelijke spreiding

Indien er gekeken wordt naar de relatieve verandering in spreiding tussen de verschillende Vlaamse provincies in de periode 1997-2006, dan zien we dat het aantal bedrijven in West-Vlaanderen toeneemt, en in de andere provincies daalt, met de grootste daling in Vlaams-Brabant (Tabel 5).

Tabel 6 geeft de relatieve verdeling van starters (incl. overname) en wijkers over de verschillende **provincies** weer. West-Vlaanderen heeft het grootste aantal land- en tuinbouwbedrijven, en gelijklopend hiermee het meeste starters en wijkers. Op de tweede plaats staat de provincie Oost-Vlaanderen, gevolgd door Antwerpen, Vlaams-Brabant en Limburg.

Tabel 7 geeft een overzicht van de ruimtelijke spreiding van de land- en tuinbouwbedrijven over de **landbouwstreken**. Hieruit volgt dat het aantal bedrijven relatief is toegenomen in zowel duinen en polders, als in de kempen. In de zandstreek en de zandleemstreek is er daarentegen een relatieve sterke daling in het aantal bedrijven. De gemiddelde bedrijfsgrootte is in alle regio's toegenomen, met de sterkste stijging in de leemstreek (zowel absoluut als relatief).

Tabel 8 geeft een overzicht van de verschuivingen tussen de Vlaamse provincies op vlak van bedrijfstypes in de periode 1997-2006. Uit deze tabel volgt dat de provincie Antwerpen relatief meer gespecialiseerde melkveebedrijven telt, maar dat ook het aantal bedrijven met varkens gestegen is. In Vlaams-Brabant is er een sterke daling in het aantal varkensbedrijven en bedrijven met veeteeltcombinaties, en is er een sterke stijging in het aantal bedrijven met een combinatie van gewassen. In West-Vlaanderen is er een stijging in het aantal bedrijven met groenteteelt en bloementeel, naast een sterke stijging in het aantal varkensbedrijven. Het aantal pluimveebedrijven daalde sterk. In de provincie Oost-Vlaanderen was er een sterke daling in het relatief aantal bedrijven met fruitteelt, maar een relatieve stijging in bedrijven met melk- en rundvee. In Limburg is er een relatieve grote stijging in het aantal bedrijven met fruitteelt.

De herverdelingsindex (maat voor de verschuiving van een gegeven bedrijfstype tussen de verschillende provincies) geeft aan dat de grootste verschuivingen terug te vinden zijn in de fruitteelt, varkenshouderij en pluimveehouderij. Er is dus een relatieve concentratie waarneembaar van groenteteelt naar West-Vlaanderen, fruit naar Limburg, melk naar

Antwerpen, varkens naar Antwerpen en West-Vlaanderen en pluimvee naar Antwerpen. De graad van verschuiving van bedrijfstypes binnen de verschillende provincies is gelijklopend.

Tabel 8 Verschuivingen tussen de Vlaamse provincies op vlak van bedrijfstype

	Antwerpen	Vlaams-Brabant	West-Vlaanderen	Oost-Vlaanderen	Limburg	Herverdelingsindex
Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	0,7	-2,6	1,5	2,4	-0,8	4
Bedrijven met groenteteelt	-3,4	0,3	5,2	0,1	-1,4	6
Bedrijven met bloemeteelt	-0,7	0,3	2,4	-1,6	0,4	3
Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen	2,3	-1,0	5,2	-2,9	-3,6	7
Bedrijven met fruitteelt	-8,5	-0,9	-9,2	-27,3	48,3	57
Bedrijven met overige teelten	-11,0	9,1	-2,7	9,5	-4,7	18
Gespecialiseerde melkveebedrijven	14,2	-5,8	-3,3	-6,1	1,7	17
Gespecialiseerde melkveebedrijven met jongvee (melkvee, matig gespecialiseerd)	2,6	1,0	-11,9	6,0	2,4	14
Gespecialiseerde runder-, jong- en mestveebedrijven	-0,3	-3,6	-2,6	7,0	0,5	8
Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)	-12,0	7,0	-1,7	12,0	-5,2	19
Graasdierbedrijven: schapen, geiten en andere	-13,3	8,8	0,0	7,6	-2,9	18
Gespecialiseerde varkensbedrijven	11,8	-24,5	14,4	6,8	-7,7	32
Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties	32,4	-7,9	-28,7	-1,4	5,8	44
Bedrijven met combinaties van gewassen	-1,4	20,1	-19,1	-10,0	10,3	31
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren	3,1	-7,3	11,0	-8,6	1,9	16
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling	4,1	-21,7	30,6	-7,0	-4,8	39
Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee	-7,3	0,8	0,0	16,6	-9,8	21
Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee	-7,6	2,8	-6,1	9,0	1,9	14
Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)	-6,5	-3,4	21,2	-12,9	2,2	26

Tabel 9 Verschuivingen van bedrijfstypes binnen de Vlaamse provincies

	Antwerpen	Vlaams- Brabant	West- Vlaanderen	Oost- Vlaanderen	Limburg
Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	2,6	5,1	3,3	4,2	4,1
Bedrijven met groenteteelt	-1,0	0,8	1,2	0,2	0,5
Bedrijven met bloemeteelt	-0,3	-0,2	0,1	-1,3	0,2
Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen	0,0	0,0	-0,2	-0,1	-0,2
Bedrijven met fruitteelt	0,1	0,1	0,1	0,2	-0,6
Bedrijven met overige teelten	0,6	-1,7	0,3	0,1	0,2
Gespecialiseerde melkveebedrijven	2,4	1,2	2,1	2,4	1,5
Gespecialiseerde melkveebedrijven met jongvee (melkvee, matig gespecialiseerd)	-1,2	-1,0	-0,7	-2,0	-0,6
Gespecialiseerde runder-, jong- en mestveebedrijven	-1,7	-1,5	-1,1	-2,5	-3,0
Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)	0,2	0,7	-0,9	-0,7	0,1
Graasdierbedrijven: schapen, geiten en andere	-0,3	-0,2	0,0	0,6	0,7
Gespecialiseerde varkensbedrijven	-0,3	-0,3	-0,4	-0,3	0,0
Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties	-1,2	-0,4	-0,8	-0,5	-1,4
Bedrijven met combinaties van gewassen	-0,4	-1,1	-0,2	0,2	-1,1
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren	0,1	-0,5	-0,7	-0,5	-0,5
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling	-0,2	-0,2	-1,6	-0,9	-0,7
Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee	0,2	-0,2	0,1	0,3	0,3
Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee	0,3	0,0	-0,6	0,4	1,0
Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)	-0,1	-0,7	0,1	0,1	-0,4
Herverdelingsindex	5	6	5	6	6

3.5. Productiefactor arbeid

Binnen de productiefactor arbeid wordt de evolutie van de arbeidskrachten binnen de landbouw beschreven op basis van de beschikbare ADSEI-data. Tot en met 2001 werd het aantal personen dat werkt op het bedrijf opgevraagd. Vanaf 2001 wordt arbeid weergegeven in Voltijdse Arbeidskrachten (VAK). Voor de beschrijvende analyses maakt dit dat niet altijd de juiste evoluties in de tijd kunnen worden weergegeven, maar zover als mogelijk, werden de data omgerekend om toch tendensen te kunnen weergeven. De omrekening is gebeurd aan de hand van een conversie coëfficiënt. Aangezien in 2001 data beschikbaar zijn voor zowel VAK als aantal tewerkgestelde personen, kan in dit jaar bepaald worden wat de gemiddelde verhouding VAK – personen is. Deze coëfficiënt werd berekend voor ‘familiale arbeid’, ‘niet-familiale regelmatig tewerkgestelde arbeid’ en ‘niet-familiale niet-regelmatig tewerkgestelde arbeid’. Aangezien de data voor ‘niet-familiale niet-regelmatig tewerkgestelde arbeid’ zeer schommelend zijn in 2001 en er slechts een beperkt aantal gegevens zijn, is het niet aangewezen om de berekende coëfficiënt te gebruiken in analyses van andere jaren (onbetrouwbaar). Daarom wordt deze categorie niet mee genomen in de analyses.

3.5.1. Leeftijdsstructuur

De leeftijdsstructuur van de Vlaamse land- en tuinbouw(st)ers algemeen en over de verschillende **productierichtingen** is weergegeven in Tabel 10. Uit deze gegevens blijkt dat 29% van de Vlaamse land- en tuinbouwers de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar reeds bereikt heeft, en dat 42% jonger is dan 50 jaar. Er is dus sprake van een relatief verouderde leeftijdsstructuur. Vooral in de plantaardige productie is het aandeel bedrijfsleiders jonger dan 50 het kleinste (36% binnen de plantaardige productie of 11% van totale populatie). Voor de dierlijke productie bedraagt dit aandeel resp. 43% en 21%, en de gemengde productie heeft de jongste leeftijdsstructuur met 47% van de bedrijfsleiders jonger dan 50 binnen de gemengde productie (of 9% van de totale populatie), en 78% jonger dan 65 jaar (of 15% van de totale populatie).

Wanneer gekeken wordt naar de **evolutie** van de leeftijdsstructuur in de periode 1997-2006 (Tabel 11), dan komt in de eerste plaats naar voren dat er een verschuiving van de leeftijdsstructuur heeft plaatsgevonden: de groep van bedrijfsleiders jonger dan 50 is over de verschillende provincies heen relatief gezien kleiner geworden, de groep van pensioengerechtigde bedrijfsleiders is relatief gezien toegenomen.

De vergelijking tussen de **provincies** leert dat de grootste verschuivingen hebben plaatsgevonden in de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen. Daarnaast is het relatieve aantal (Tabel 12) bedrijfsleiders jonger dan 50 toegenomen in de provincie West-Vlaanderen, ten nadele van de andere provincies. Binnen de leeftijdsgroep 51-64 zijn er slechts beperkte verschuivingen tussen de provincies. In de groep pensioengerechtigde bedrijfsleiders is er een relatieve toename in het aantal bij de provincies Antwerpen en West-Vlaanderen, en een relatief sterke daling bij de provincie Vlaams-Brabant. Tabel 12 geeft aan dat er een dalend belang is van het relatieve aantal bedrijfsleiders van de provincie Vlaams-Brabant binnen alle leeftijdscategorieën, wat samenloopt met de sterkere daling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven in Vlaams-Brabant ten opzichte van de andere provincies.

De gemiddelde leeftijd van bedrijfsleiders verschilt ook naargelang van het **bedrijfstype** (Figuur 8). Uit deze figuur blijkt dat de bedrijfstypes met gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (1000), de gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven (4200), de graasdierbedrijven (4400) en de bedrijven met een combinatie van akkerbouw en graasdieren andere dan melkvee (8130) gemiddeld genomen een oudere bedrijfsleider hebben dan de andere bedrijfstypes. Bij bedrijfstypes zoals gespecialiseerde melkveebedrijven (4110), en

bedrijven met groenteteelt (2010) of combinaties van groenten en bloemen (incl. champignonbedrijven) (2030) is er gemiddeld genomen meer veroudering. Binnen de meer gespecialiseerde bedrijfstypes vinden we dus relatief jongere bedrijfsleiders.

3.5.2. Verschuivingen in arbeidskrachten

Binnen de land- en tuinbouwsector zijn er zowel wijkers als blijvers. De wijkers zijn enerzijds gepensioneerde land- en tuinbouwers, maar kunnen ook personen zijn die voor de pensioengerechtigde leeftijd de land- en tuinbouwsector verlaten. Over de specifieke kenmerken van de wijkers en blijvers wordt meer uitleg gegeven in WP4.

In de periode 1997-2007 is het totale aantal VAK, alsook het totale aantal personen, bij startende en overgenomen bedrijven vrij stelselmatig afgenomen (wat te verwachten is aangezien ook het totale aantal startende bedrijven afneemt). Bij de wijkende bedrijven zijn er schommelingen over de tijd, maar is er geen uitgesproken neerwaartse trend. De combinatie van deze tendensen bij wijkende en blijvende bedrijven resulteert in een daling van de arbeidskrachten tewerkgesteld binnen de land- en tuinbouwsector (Figuur 9).

Uit Figuur 10 en Figuur 11 blijkt echter dat de gemiddelde aantal VAK, alsook het gemiddeld aantal personen, per bedrijf hoger ligt bij startende en overgenomen bedrijven dan bij wijkende bedrijven. Bedrijven die overgenomen worden hebben een hogere gemiddelde arbeidsbezetting aangezien vaak gedurende de periode rond overname zowel de uittreedende als de overnemende familieleden werken op het bedrijf. Het gemiddelde aantal tewerkgestelde personen per bedrijf is algemeen toegenomen in de loop van de tijd. Een gelijkaardige evolutie kan niet teruggevonden worden bij de gemiddelde aantal VAK, waarbij wel rekening moet worden gehouden met het feit dat de gegevens voor 2001 schattingen zijn.

De evolutie van het gemiddelde aantal arbeidskrachten in de landbouw wordt weergegeven in Figuur 12. Per bedrijf is er gemiddeld iets meer dan 1 VAK aanwezig. Uitgedrukt in aantal personen is dit gemiddeld 1,5 persoon die werkt op het bedrijf. Niet alle arbeidskrachten zijn dus voltijds actief binnen het bedrijf. De sterke stijging vanaf 2002 kan toegeschreven worden aan de gewijzigde dataverzameling binnen ADSEI. In het algemeen blijft de arbeidsbezetting binnen bedrijven gemiddeld genomen vrij constant, waarbij de familiale arbeid van primair belang is.

Tabel 10 Relatieve leeftijdsstructuur van de Vlaamse land- en tuinbouw (2006)

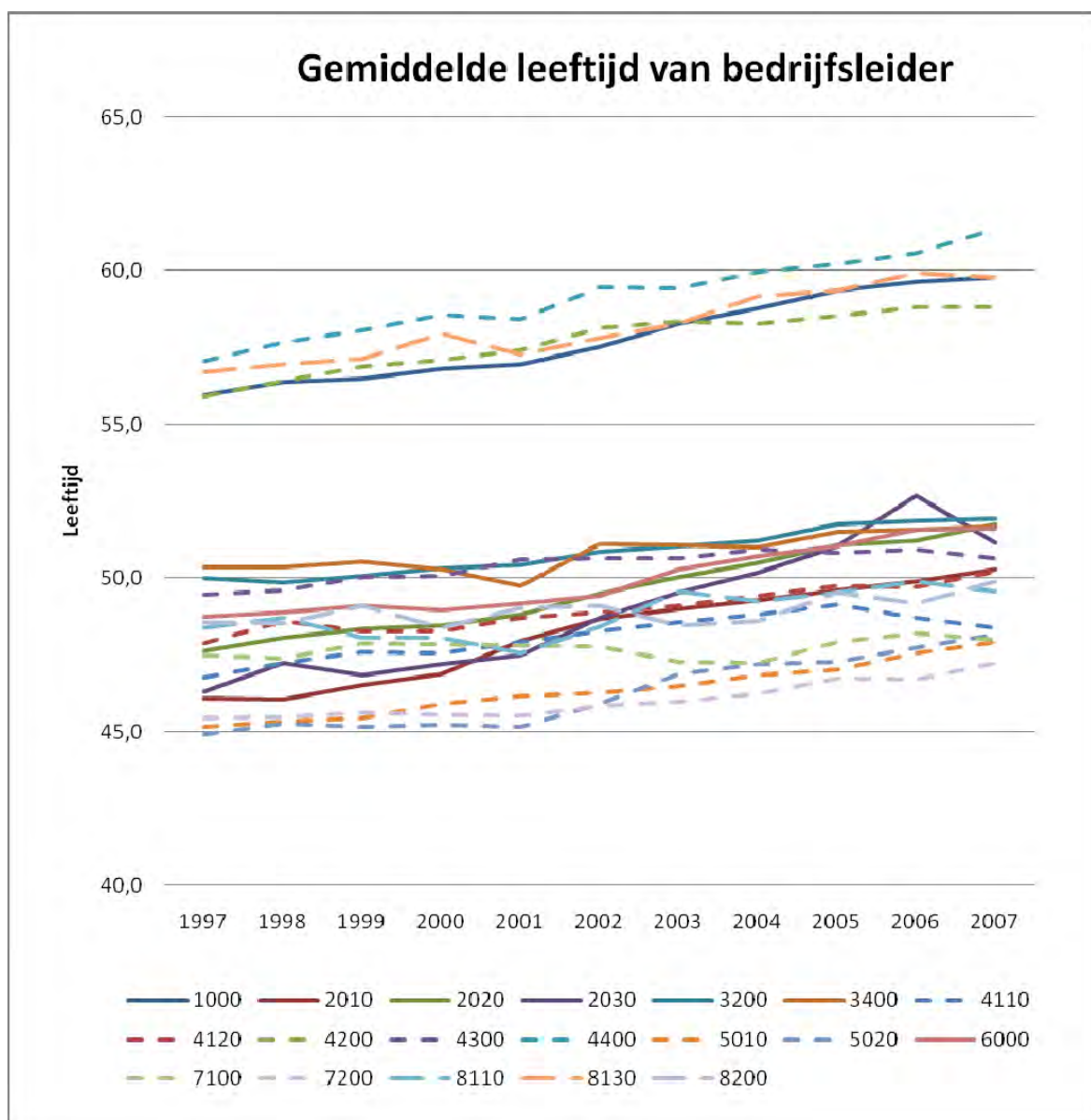
	<= 50	51-64	>=65	Totaal
Plantaardige productie	11%	10%	11%	32%
Dierlijke productie	21%	14%	14%	50%
Gemengde productie	9%	6%	4%	19%
Totaal	42%	30%	29%	100%

Tabel 11 Herverdelingsindex leeftijdsstructuur binnen de Vlaamse provincies (1997-2006)

	<= 50	51-64	>=65	Herverdelingsindex
Antwerpen	-10,9	-2,3	13,2	13,2
Vlaams-Brabant	-5,3	-1,4	6,6	6,6
West-Vlaanderen	-6,6	-3,1	9,7	9,7
Oost-Vlaanderen	-7,1	-4,3	11,5	11,5
Limburg	-7,4	-1,9	9,2	9,2

Tabel 12 Herverdelingsindex leeftijdsstructuur tussen de Vlaamse provincies (1997-2006)

	<= 50	51-64	>=65
Antwerpen	-1,3	0,0	2,9
Vlaams-Brabant	-0,6	-0,2	-4,4
West-Vlaanderen	2,7	1,7	3,4
Oost-Vlaanderen	-0,3	-1,0	0,6
Limburg	-0,3	0,1	-1,0
Herverdelingsindex	2,7	1,8	5,4



Figuur 8 Evolutie van de gemiddelde leeftijd van Vlaamse land- en tuinbouw(st)ers over de verschillende bedrijfstypes

Door de daling van het totale aantal bedrijven, is er een algemene daling van het totale aantal familiale arbeidskrachten in de landbouw, gecombineerd met een stijging van het aantal niet-familiale arbeidskrachten (Figuur 12). Relatief genomen is er vanaf het begin van de 21^{ste} eeuw een evolutie naar meer niet-familiale arbeid binnen de familiale bedrijven. Dit kan verklaard worden door kleinere gezinnen, de mogelijkheden om buiten het bedrijf te werken, de gestegen opportuniteitskost van familiale arbeid, ... Het wijst ook op een schaalvergroting. Op termijn kan dit ook een probleem vormen omdat bedrijven niet altijd de nodige gespecialiseerde AK zullen vinden.

In tabel 13 worden de vereenvoudigde resultaten weergegeven van de **Markov-analyse** voor het aantal bedrijven per klasse volgens arbeidskrachten (en dit voor de periode 1990 tot 2007). Daaruit blijkt dat de kans op stoppen het grootst is bij de bedrijven met beperkte VAK en hoogstens één tewerkgestelde persoon (significant grotere kans dan bij de andere klassen, op basis van de Sign-test). Op nieuwe bedrijven is er een grote kans dat ineens één VAK of één persoon tewerk wordt gesteld. Meer dan 70% van de bedrijven blijft in eenzelfde arbeidsklasse. De variabiliteit is significant hoger bij de groepen met 1 tot 1,5 VAK en meer dan 2 VAK dan bij de andere groepen.

Als er ook gekeken wordt naar de volledige Markov matrix, dan blijkt dat er voornamelijk, maar niet uitsluitend, verschuivingen gebeuren tussen aangrenzende klassen VAK. Ook bij het aantal personen valt het op dat er een redelijke kans bestaat dat er verschuivingen gebeuren tussen elke klasse.

3.5.3. Sectorale mobiliteit

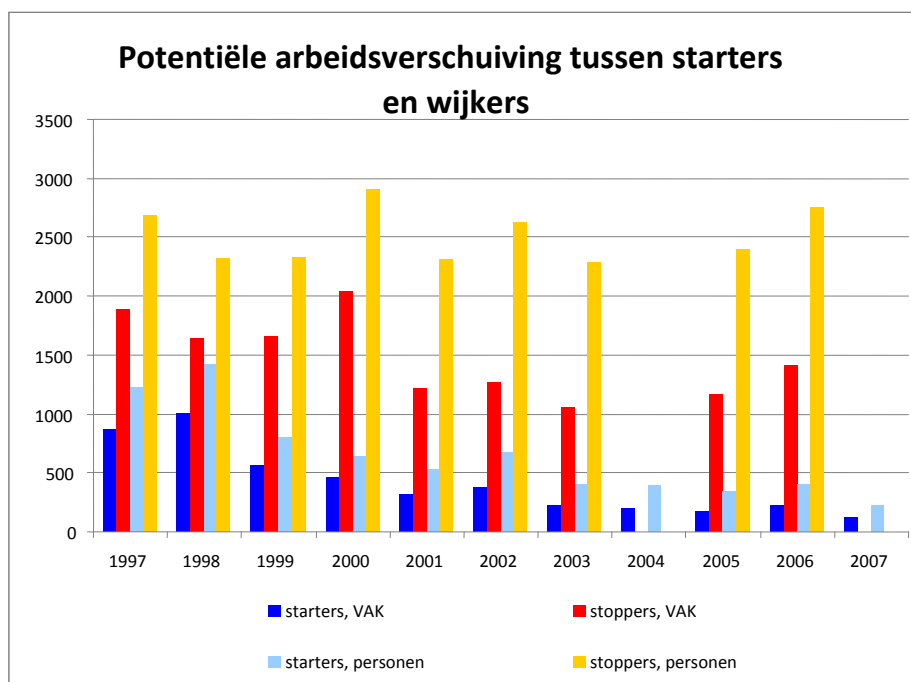
Per **bedrijfstype** kunnen er verschillende tendensen waargenomen worden in het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf (Figuur 14). De meest arbeidsintensieve bedrijfstypes zijn bedrijven met groenteteelt, bloemeteelt, of overige teelten, waarbij over de periode 1997-2007 een stijging in de gemiddelde arbeidskrachten per bedrijf is waargenomen. Deze stijging gaat samen met de stijging in bedrijfsgrootte. Vooral bij het type overige teelten is een sterke toename merkbaar over de bestudeerde periode, sterker dan bij de andere types. De stijging van het aantal arbeidskrachten in de gespecialiseerde groenteteelt is voornamelijk toe te schrijven aan het feit dat deze bedrijven sterk gegroeid zijn. Dit kan deels verklaard worden door het feit dat zodra een bedrijf overschakelt op WKK, het zeer sterk groeit (Stuurgroep Wijkers en Blijvers, 2009). Hier vindt men dan wellicht ook de stijging van het aantal niet-familiale arbeidskrachten.

Het bedrijfstype met gemiddeld het laagste aantal arbeidskrachten per bedrijf zijn de bedrijven met graasdieren gevolgd door de bedrijven met gespecialiseerde akkerbouw, gespecialiseerd mestvee en rundvee, en bedrijven met zowel akkerbouw als graasdieren. Bij deze bedrijfstypes kan de arbeid zo georganiseerd worden dat er slechts een beperkte arbeid nodig is binnen het bedrijf, in vergelijking met de overige bedrijfstypes. Deze overige bedrijfstypes sluiten qua arbeidsbehoefte vrij goed aan bij het gemiddelde van de land- en tuinbouwbedrijven, en er is een lichte positieve tendens waarneembaar.

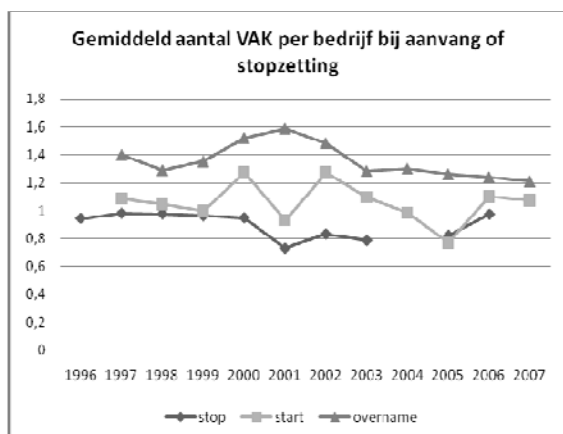
Aan de hand van een **Markov-analyse** op deze types kan bepaald worden welk type gekenmerkt wordt door een hoge kans op wijkers, blijvers of variabele bedrijven. Om een zo correct mogelijke schatting te maken hebben we bij deze analyse enkel gebruik gemaakt van het aantal vaste arbeidskrachten per bedrijf in de periode 2001 tot 2007.

Uit de vereenvoudigde Tabel 14 blijkt dat de kans dat een arbeidskracht verloren gaat het grootst is voor de graasdierbedrijven en gespecialiseerde pluimveebedrijven (significant verschillend van de klassen met een kans kleiner dan 0,04). Tegelijkertijd wordt dit laatste type gekenmerkt door de grootste kans op een extra arbeidskracht (hoewel die kans heel beperkt is voor alle types en de kans niet significant verschillend is op basis van de Sign-test). Binnen bedrijven van het type rundvee, combinaties van gewassen, veeteeltcombinaties,

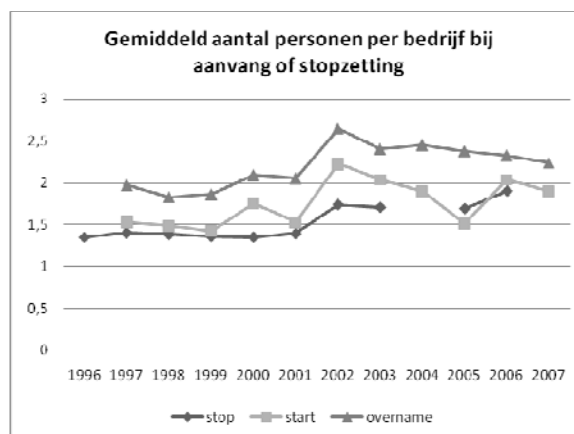
combinatie van akkerbouw en graasdieren alsook bedrijven met diverse gewassen en veeteeltcombinaties bestaat er een kans van minstens 30% dat er jaarlijks arbeidskrachten worden verschoven. Deze kans is significant groter dan bij de meeste andere types. Dit zijn voornamelijk de niet-gespecialiseerde bedrijven.



Figuur 9 Potentiële arbeidsverschuiving tussen starters en wijkers



Figuur 10 Gemiddeld aantal VAK per bedrijf¹²

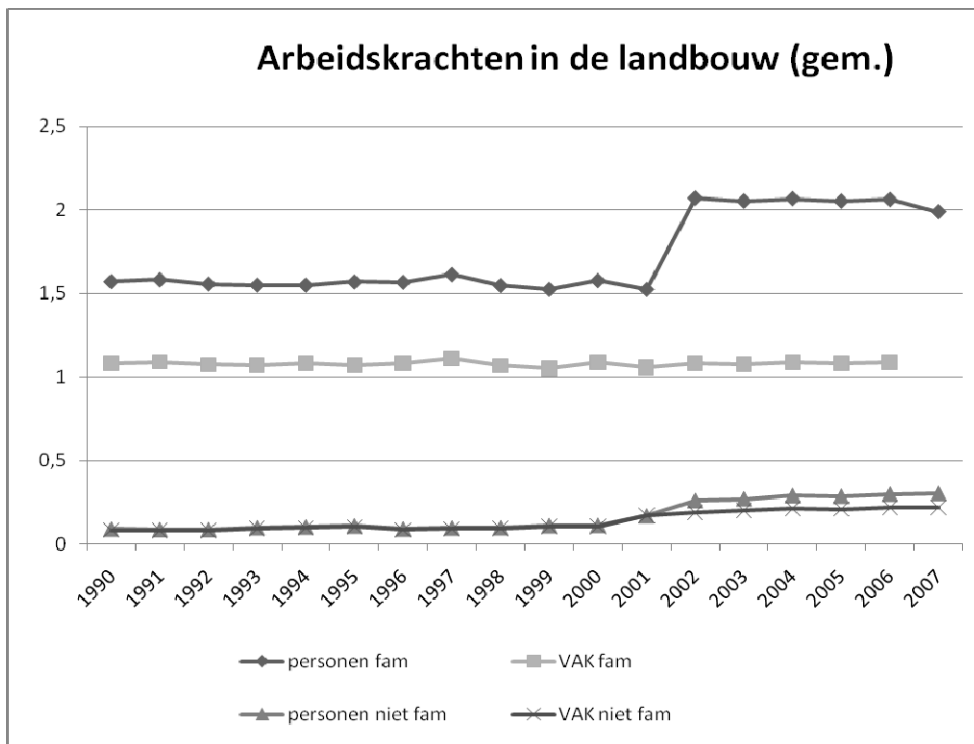


Figuur 11 Gemiddeld aantal personen per bedrijf³

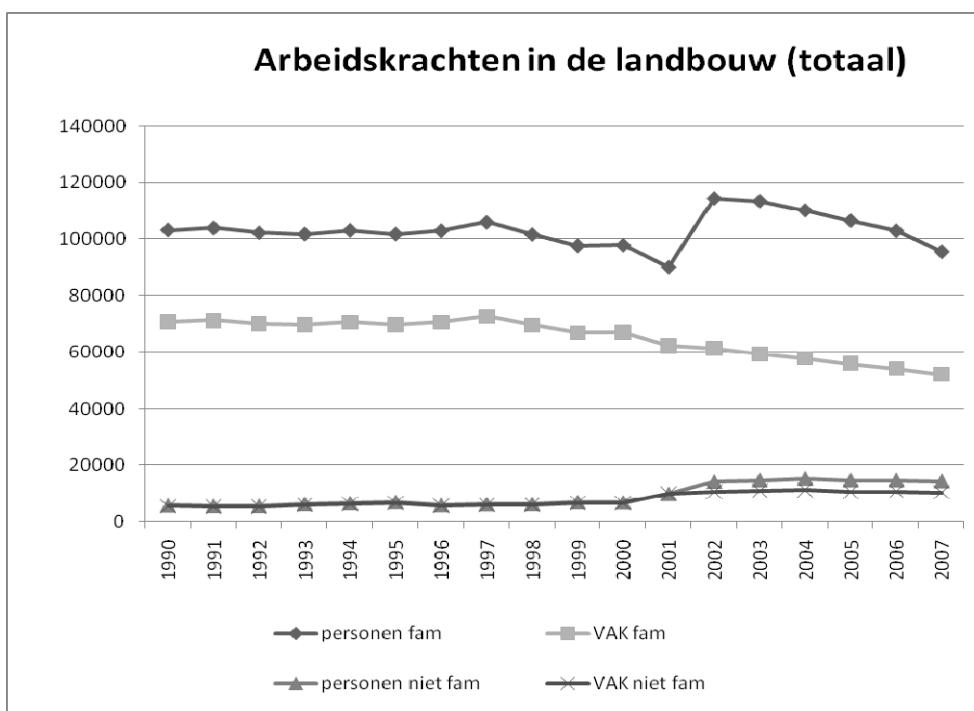
¹ De gegevens voor wijkers zijn te beperkt, en daardoor onbetrouwbaar, in 2004.

² Het invoeren van het statuut van meewerkende echtgenote kan een invloed hebben op de grafieken in verband met beschikbare arbeid

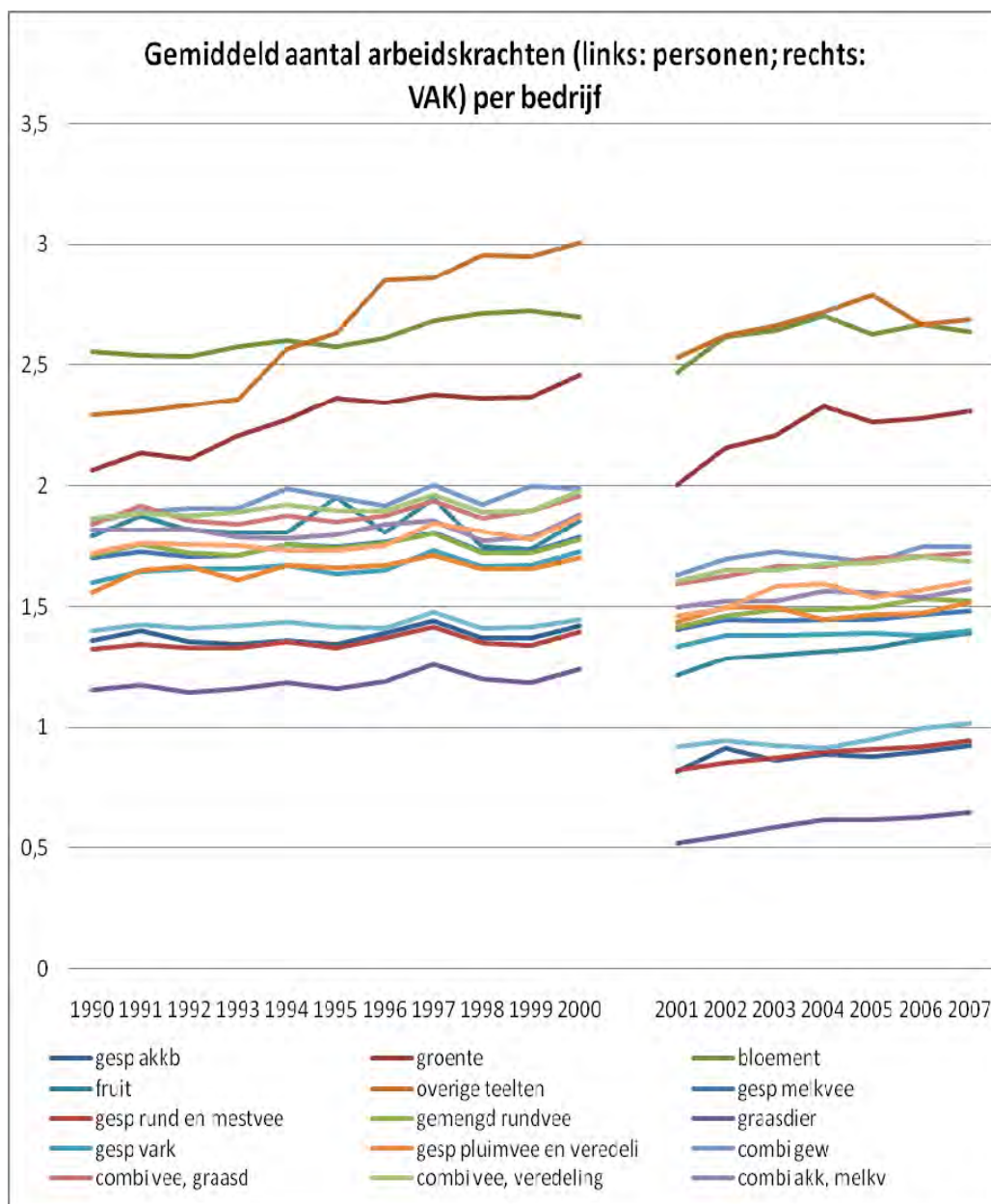
³ De gegevens voor stoppers zijn te beperkt, en daardoor onbetrouwbaar, in 2004.



Figuur 12 Gemiddeld aantal arbeidskrachten per bedrijf in land- of tuinbouw



Figuur 13 Totaal aantal arbeidskrachten in land- en tuinbouw



Figuur 14 Gemiddeld aantal arbeidskrachten per bedrijf, volgens bedrijfstype

Tabel 13 Resultaten Markov-analyse, aantal bedrijven per klasse volgens arbeidskrachten, 1990-2007.

voor de periode 1990-2007, jaarlijks,	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
0 < VAK < 0,5	0,091	0,001	0,892	0,016
0,5 ≤ VAK < 1	0,071	0,019	0,772	0,157
1 ≤ VAK < 1,5	0,025	0,007	0,712	0,264
1,5 ≤ VAK < 2	0,020	0,001	0,878	0,103
2 ≤ VAK	0,017	0,002	0,720	0,263
voor de periode 1990-2007, jaarlijks,	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
1 persoon	0,079	0,020	0,764	0,157
2 personen	0,028	0,008	0,730	0,242
> 2 personen	0,018	0,003	0,809	0,172

Noot: (1) Kans dat een bedrijf uit deze klasse stopt in t+1.
 (2) Kans dat in t+1 er een bedrijf in deze klasse bijkomt.
 (3) Kans dat een bedrijf in t+1 tot dezelfde klasse behoort als in t.
 (4) Kans dat een bedrijf blijft bestaan maar verandert van klasse (=1-p(wijkers)-p(stabiel))

Uit de uitgebreide Markov-analyse in Appendix 3 blijkt dat er relatief veel verschuivingen in arbeidskrachten zijn tussen enerzijds aangrenzende types (bv. van type 7100 veeteeltcombinaties met accent op graasdieren naar 7200 veeteeltcombinaties met accent op veredeling) en anderzijds van niet-gespecialiseerde naar gespecialiseerde bedrijven (bv. van type 6000 combinaties van gewassen naar type 1000 gespecialiseerde akkerbouw en type 2010 groenteteelt).

3.5.4. Regionale mobiliteit

Tot slot kan er ook nagegaan worden in hoeverre er potentieel is voor regionale mobiliteit in arbeidskrachten. Ook voor deze analyses wordt alleen ingegaan op het aantal vaste arbeidskrachten (zowel familiaal als niet-familiaal regelmatig tewerkgesteld) in een tijdsspanne van 2001 tot 2007.

Tabel 15 toont aan dat de kans dat een VAK van een bepaalde streek in periode t niet meer ingeschakeld wordt in de landbouw in periode $t+1$ het grootst is in de Kempen, gevolgd door de zandstreek, leemstreek en zandleemstreek. De verschillen zijn echter heel beperkt en niet significant. Ook inzake de kans op 'stabiele' VAK fluctueert heel weinig tussen de streken.

Tabel 17 tot slot geeft de vereenvoudigde Markov-analyse weer voor VAK per provincie. Daaruit blijkt dat de kans dat een VAK van een bepaalde streek in periode t niet meer ingeschakeld wordt in de landbouw in periode $t+1$ het grootst is in de provincies Limburg en Antwerpen. In de provincie Limburg en West-Vlaanderen is de kans het grootst dat er nieuwe VAK worden toegevoegd aan de landbouw (echter niet significant verschillend).

3.6. Productiefactor grond

3.6.1. Verschuivingen in grondgebruik en -eigendom

Wijkers en blijvers in de Vlaamse land- en tuinbouwsector zorgen ervoor dat er verschuivingen zijn in grondgebruik. Figuur 15 geeft de totale oppervlakte grond die in een gegeven jaar gebruikt wordt door de starters in dat jaar (overname niet in rekening genomen), of de grond die vrijkomt door de stoppers in dat gegeven jaar. Hieruit blijkt dat er een kloof is tussen deze groepen, waarbij deze grond gebruikt kan worden door reeds bestaande bedrijven om hun oppervlakte uit te breiden, maar de mogelijkheid bestaat ook dat deze grond gebruikt wordt voor bv. niet-landbouwdoeleinden. De totale oppervlakte grond gebruikt door starters is gradueel gedaald over de gegeven periode. Deze evolutie wordt ook gevolgd door de grond die vrijkomt bij stopzetting van bedrijven, hoewel er een stijging is in 2005. De totale oppervlakte cultuurgrond kende een lichte daling tussen 2000 en 2008 (Tabel 15): er vloeit dus cultuurgrond weg uit de land- en tuinbouw.

Figuur 17 geeft aan dat de **gemiddelde grondoppervlakte** bij overname een stuk hoger is dan bij startende bedrijven. De gemiddelde oppervlakte bij overname vertoont ook een stijgende trend die aansluit bij de stijgende trend van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte. De gemiddelde oppervlakte van stoppende bedrijven is ongeveer 5 hectare en blijft min of meer constant over de hele periode. Vooral kleinere bedrijven verlaten de sector en bieden de mogelijkheid aan de overblijvende bedrijven om verder te groeien en concurrentieel te blijven. Bij de startende bedrijven zijn er grotere schommelingen in de gemiddelde bedrijfsoppervlakte bij opstart van het bedrijf, maar dit kan verklaard worden door de kleinere groep van bedrijven die vertegenwoordigd worden.

Tabel 14 Resultaten Markov-analyse, VAK per type, 2001-2007.

voor de periode 2001-2007, jaarlijks, alle	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	0,051	0,005	0,810	0,139
Gespecialiseerde melkveebedrijven	0,012	0,000	0,864	0,124
Gespecialiseerde runderjong- en	0,029	0,000	0,827	0,144
Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)	0,008	0,000	0,664	0,328
Graasdierbedrijven: schapen, geiten en andere	0,084	0,004	0,739	0,177
Gespecialiseerde varkensbedrijven	0,025	0,003	0,884	0,091
Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties	0,071	0,010	0,75	0,178
Bedrijven met combinaties van gewassen	0,019	0,000	0,62	0,362
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren	0,006	0,000	0,61	0,381
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling	0,005	0,000	0,77	0,221
Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee	0,011	0,001	0,69	0,297
Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee	0,030	0,001	0,64	0,332
Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)	0,012	0,000	0,66	0,333
Bedrijven met groenteteelt	0,031	0,012	0,90	0,069
Bedrijven met bloementeelt	0,039	0,003	0,93	0,030
Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen incl. type 2033 champignonbedrijven	0,049	0,005	0,85	0,102
Bedrijven met fruitteelt	0,033	0,002	0,94	0,025
Bedrijven met overige teelten	0,028	0,011	0,92	0,051

Noot: (1) Kans dat een VAK van een bepaalde klasse in periode t niet meer als VAK wordt gebruikt in periode t+1

(2) Kans dat een VAK nieuw wordt toegevoegd aan een bepaalde klasse in periode t+1.

(3) Kans dat een VAK die gebruikt wordt door een bepaalde klasse in periode t ook door die klasse wordt gebruikt in periode t+1

(4) Kans dat een VAK die gebruikt werd door een bepaalde klasse in periode t door een andere klasse wordt gebruikt in periode t+1 ($=1-p(\text{wijkers})-p(\text{stabiel})$)

De overnamesprong die weergegeven is in Figuur 17, geeft aan in welke mate er een gemiddelde verandering is in de totale gebruikte oppervlakte bij bedrijfsovername (verschil in totaal grondgebruik tussen opvolger en overlater), naast de gemiddelde verandering in grond in eigendom bij bedrijfsovername (verschil in grond in eigendom tussen opvolger en overlater). Bij bedrijfsovername is er gemiddeld genomen een stijging in de gebruikte oppervlakte, waarbij er zowel in 2000 als in 2005 een heel beperkte of zelfs negatieve toename was in bedrijfsoppervlakte. Anderzijds zal de overnemer minder grond in eigendom hebben dan de overlater (grond wordt bv gepacht van de overlater). Het verschil tussen de extra grond die gebruikt wordt, en de vermindering in grond in eigendom geeft de extra hoeveelheid grond aan die gemiddeld genomen extra gepacht wordt door de overnemer, in vergelijking met de overlater.

Tabel 18 blijkt dat de kleinste bedrijven (tot 5 ha) de hoogste kans hebben om te stoppen, namelijk 9%. De kans is significant verschillend van de kansen van de andere categorieën. Deze categorie heeft ook de hoogste kans op nieuwkomers, maar dit blijft beperkt tot 1% en is niet significant verschillend. In de categorie met bedrijven met een cultuuroppervlakte boven 50ha bevinden zich procentueel veel stabiele bedrijven, wat niet uitsluit dat deze bedrijven nog groeien, aangezien er geen categorie bestaat met nog grotere bedrijven. De meeste verschuivingen tussen categorieën komen voor bij bedrijven groter dan 5 ha en kleiner dan 50 ha (significant grotere kans).

Wanneer de volledige transformatiematrix (zie Appendix 2) wordt bekeken blijkt dat de totale kans dat een bedrijf overgaat naar een groter bedrijf (4,5%⁴) groter is dan de totale kans dat een bedrijf omschakelt naar een kleiner bedrijf (3,7%). De bedrijven worden dus jaarlijks gemiddeld groter en worden verwacht ook in de toekomst jaarlijks gemiddeld groter te worden. Geen enkele overgangskans is onbestaande, maar de kans om over te gaan naar een bedrijfsgrootte twee types of meer groter of kleiner dan het huidige bedrijf is beperkt (de meeste cellen die niet direct naast de diagonaal liggen hebben een waarde kleiner dan 0,01).

Tabel 15 Evolutie van de totale oppervlakte cultuurgrond in Vlaanderen (ha)

	Antwerpen	Limburg	Oost-Vlaanderen	Vlaams-Brabant	West-Vlaanderen	Totaal
2000	90913	86613	155077	88533	215738	636874
2001	94891	88261	159655	90144	223043	655994
2002	95517	88836	159659	90320	222374	656706
2003	95739	88371	159083	90176	221533	654902
2004	95350	88381	159113	90227	220447	653518
2005	94603	87538	157637	89833	219423	649034
2006						625207
2007						622133
2008						623699

Tabel 16 Resultaten Markov-analyse, VAK per landbouwstreek, 2001-2007.

voor de periode 2001-2007, jaarlijks, alle bedrijven	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³
kempen	0,029	0,018	0,971
zandstreek	0,028	0,013	0,972
leemstreek	0,027	0,001	0,973
zandleemstreek	0,027	0,022	0,973
duinen	0,021	0,002	0,979

Noot: (1) Kans dat een VAK van een bepaalde streek in periode t niet meer als VAK wordt gebruikt in periode t+1

(2) Kans dat een VAK nieuw wordt toegevoegd aan een bepaalde streek in periode t+1.

(3) Kans dat een VAK die gebruikt wordt door een bepaalde streek in periode t ook door die streek wordt gebruikt in periode t+1

⁴ Deze kans wordt berekend door de individuele kansen op groei per klasse te vermenigvuldigen met het totale aantal waarnemingen per klasse, dit te sommeren over alle klassen en te delen door het totaal aantal waarnemingen.

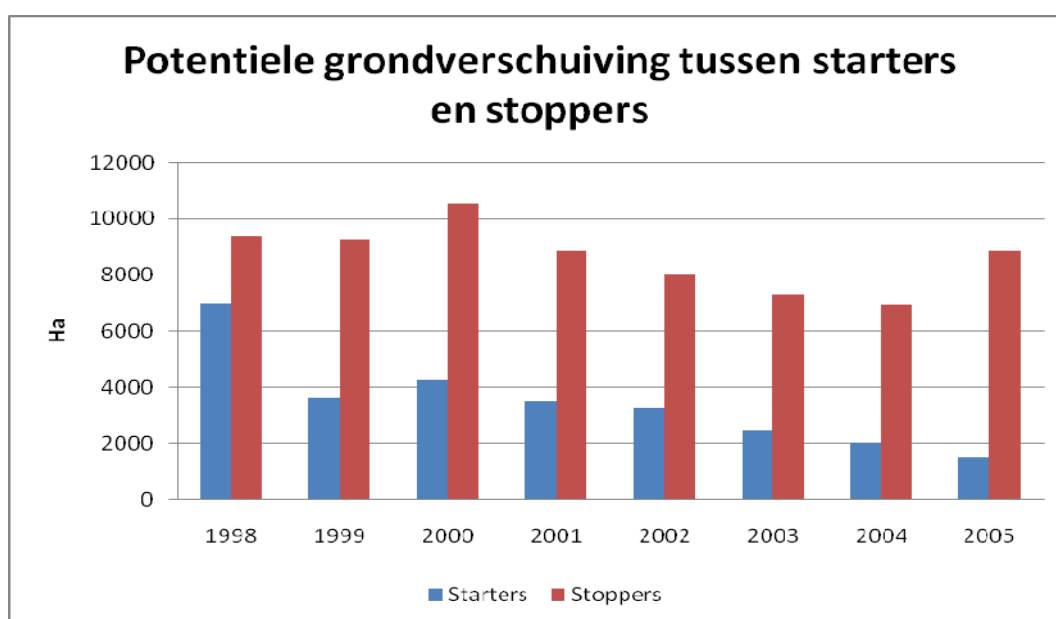
Tabel 17 Resultaten Markov-analyse, VAK per provincie 2001-2007.

voor de periode 2001-2007, jaarlijks, alle bedrijven	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³
Limburg	0,034	0,015	0,966
Antwerpen	0,031	0,007	0,969
Vlaams-Brabant	0,028	0,003	0,972
Oost-Vlaanderen	0,026	0,006	0,974
West-Vlaanderen	0,023	0,018	0,977

Noot: (1) Kans dat een VAK van een bepaalde provincie in periode t niet meer als VAK wordt gebruikt in periode t+1

(2) Kans dat een VAK nieuw wordt toegevoegd aan een bepaalde provincie in periode t+1.

(3) Kans dat een VAK die gebruikt wordt door een bepaalde provincie in periode t ook door die provincie wordt gebruikt in periode t+1



Figuur 15 Potentiële grondverschuivingen tussen starters en wijkers

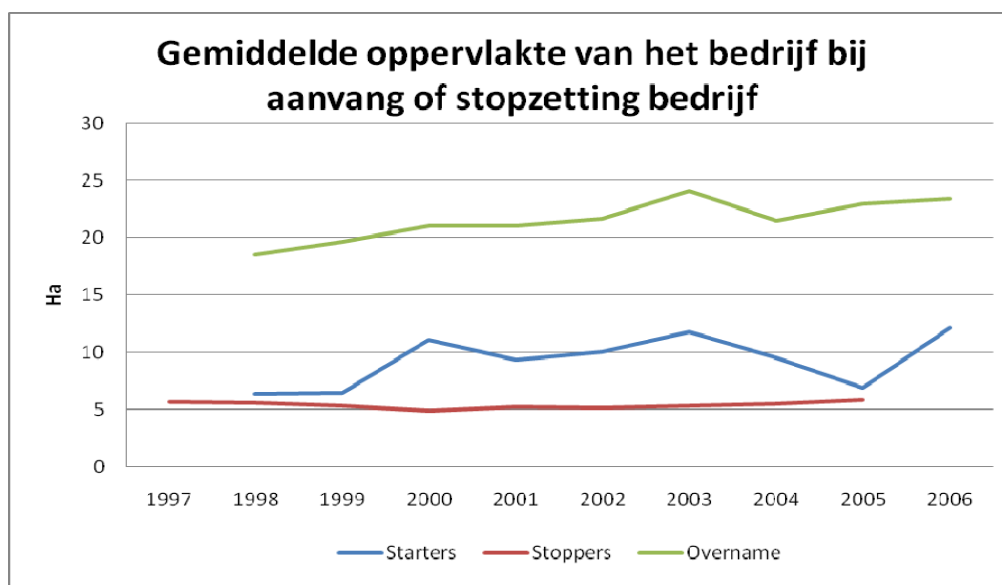
3.6.2. Bedrijfsoppervlakte in eigendom of pacht

De oppervlakte van landbouwbedrijven bestaat zowel uit grond in eigendom als gepachte grond. Figuur 18 en Figuur 19 geven een overzicht van de gemiddelde oppervlakte grond in eigendom en in pacht over de verschillende bedrijfstypes heen. Deze tendensen zijn analoog als de tendensen op vlak van totale gemiddelde bedrijfsoppervlakte. Uit Figuur 20 volgt dat de bedrijfstypes met een relatieve hoge oppervlakte grond een hoge verhouding gepachte grond ten opzichte van grond in eigendom bezitten. Uit deze figuur volgt ook dat bij gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (1000) en bedrijven met veeteeltcombinaties met accent op veredeling (7200) de hoeveelheid grond in eigendom relatief is toegenomen. De relatief grote schommelingen bij bedrijven met combinaties van groenten en bloemen (2030) kunnen toegeschreven worden aan het beperkte aantal bedrijven.

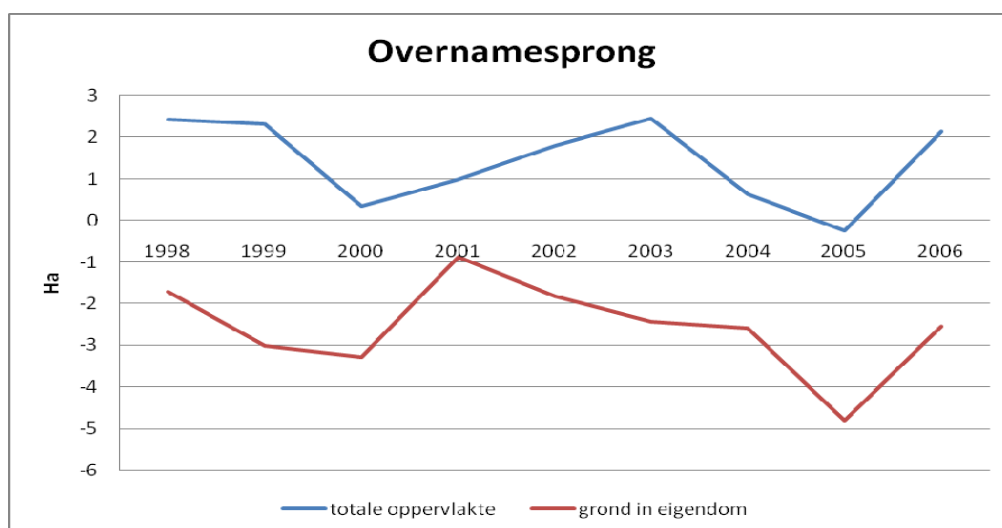
Ook tussen de verschillende **bedrijfstypes** is er een verschuiving van grond over de tijd mogelijk (Figuur 21). Wanneer de totale oppervlakte grond in rekening wordt genomen, dan is er relatief gezien een grote toename bij de bedrijven met diversie gewassen- en veeteeltcombinaties (8200), gevolgd door rundveebedrijven (4300) en bedrijven met overige teelten (3400). Deze relatieve stijging wordt verklaard door zowel een relatieve stijging in de

grond in eigendom als in de grond in pacht. Anderzijds is er een relatieve daling in grondoppervlakte (ten opzicht van de andere bedrijfstypes) voor de gespecialiseerde melkveebedrijven (4110), de gespecialiseerde pluimveebedrijven (5020) en bedrijven met combinaties van gewassen (6000). Ook hier is er zowel een relatieve daling in de grond in eigendom als de grond in pacht.

Bij de bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee (8110) is er een relatieve stijging in het grondgebruik wat ondersteund wordt door een relatieve stijging van de gepachte grond, maar er is tegelijkertijd een daling in de relatieve hoeveelheid grond in eigendom. Dezelfde evolutie zien we bij de bedrijven met fruitteelt (3200). Het omgekeerde scenario vinden we terug bij de bedrijven met vee-teeltcombinaties, accent op veredeling (7200). Hier is relatief gezien de oppervlakte grond in eigendom gestegen, en de grond in pacht gedaald.



Figuur 16 Evolutie van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte bij aanvang of stopzetting van het bedrijf



Figuur 17 Verandering in grondgebruik en -eigendom bij bedrijfsovername

Tabel 18 Resultaten Markov-analyse, aantal bedrijven per klasse volgens oppervlakte, 1990-2007.

voor de periode 1990-2007, jaarlijks	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
0 < opp < 5	0,094	0,013	0,884	0,022
5 < opp <= 10	0,038	0,003	0,843	0,119
10 < opp <= 20	0,022	0,003	0,875	0,103
20 < opp <= 30	0,013	0,001	0,861	0,126
30 < opp <= 40	0,009	0,001	0,837	0,154
40 < opp <= 50	0,007	0,000	0,811	0,182
50 < opp	0,008	0,000	0,941	0,051

Noot: (1) Kans dat een bedrijf uit deze klasse stopt in t+1.
(2) Kans dat in t+1 er een bedrijf in deze klasse bijkomt.
(3) Kans dat een bedrijf in t+1 tot dezelfde klasse behoort als in t.
(4) Kans dat een bedrijf blijft bestaan maar verandert van klasse. (=1-p(wijkers)-p(stabiel))

3.6.3. Sectorale mobiliteit

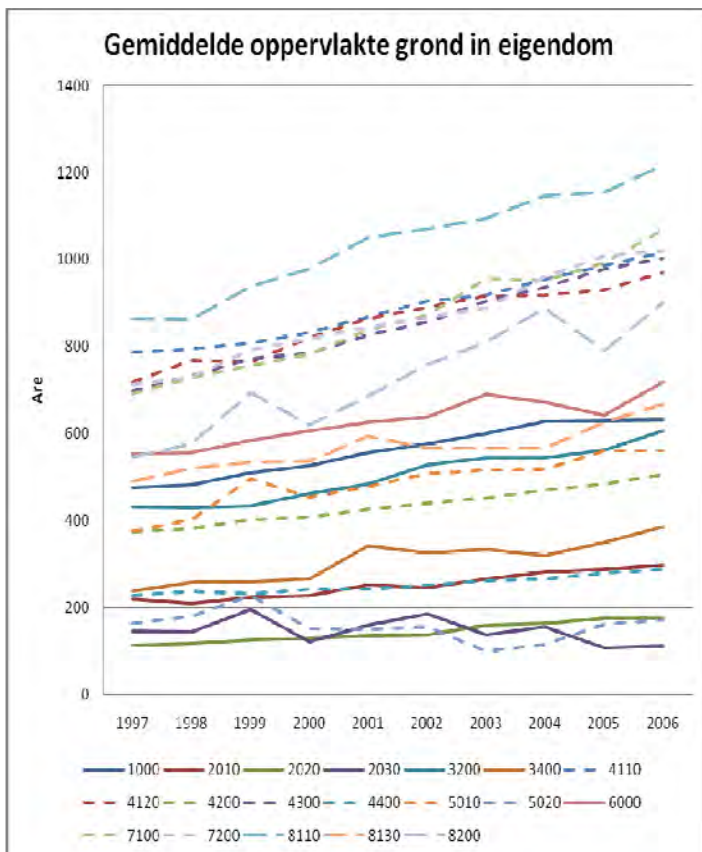
Figuur 18 toont dat bedrijven met een combinatie van akkerbouw en melkvee (8110) gemiddeld genomen de grootste bedrijven zijn qua oppervlakte. Op de tweede plaats volgen de bedrijfstypes met melkvee of rundvee (4110, 4120, 4300, 7100). De kleinste bedrijven qua oppervlakte zijn terug te vinden onder bloementeel (2020), combinaties van groenten en bloemen (incl champignonteel) (2030) en gespecialiseerde pluimveebedrijven (5020).

De sectorale mobiliteit van de productiefactor grond wordt weergegeven in Tabel 18. Daaruit blijkt dat de kans dat een hectare grond die in gebruik genomen was door een bepaald type bedrijf in periode t ook in periode t+1 door hetzelfde type wordt gebruikt steeds hoger is dan 50% en over het algemeen hoger is dan de kans dat een bepaald bedrijf in hetzelfde type blijft. De meest stabiele types, waarbij de productiefactor grond weinig wordt verschoven naar andere types (of met andere woorden waarbij de p(stabiel) groter is dan 80%), zijn de gespecialiseerde akkerbouw-, melkvee-, en runderjong-bedrijven alsook de bedrijven met bloementeel, fruitteel en overige teelten. De types waar de kans dat een hectare grond wordt overgedragen naar een ander type groot is (p(variabel) is groter dan 35% en significant groter dan de rest) zijn de bedrijven met combinaties van gewassen, bedrijven met combinaties van groenten en bloemen en bedrijven met veeteelcombinaties. Dit zijn voornamelijk de minder gespecialiseerde bedrijven. Tot slot blijkt dat de grootste kans op het verdwijnen van hectares cultuurgrond voorkomen bij de graasdierbedrijven (schapen, geiten en andere, met name 8%, significant groter dan bij de andere klassen). De grootste kans op 'nieuwe' cultuuroppervlakte komt voor bij de gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (bijna 20%, significant groter dan bij de andere klassen) en bedrijven met groenteteel (10%).

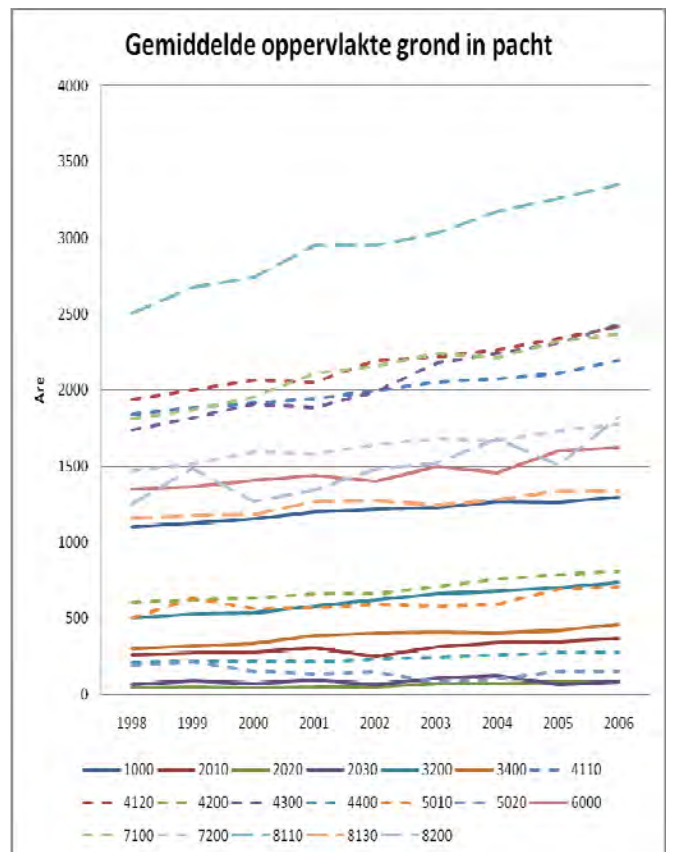
Uit de volledige **Markov-matrix** (zie Appendix 3) blijkt dat transformaties met een kans van meer dan 10% voorkomen in volgende gevallen:

- er is een jaarlijkse kans van 18% dat een hectare grond wordt overgedragen van type combinaties van gewassen naar gespecialiseerde akkerbouwbedrijven;
- er is een jaarlijkse kans van 16% dat een hectare grond wordt overgedragen van type rundveebedrijven naar gespecialiseerde melkveebedrijven;
- de jaarlijkse kans dat een hectare grond wordt overgedragen van type combinaties van groenten en bloemen naar groenteteel bedraagt 15%, naar combinaties van gewassen bedraagt 12% en naar bloementeel bedraagt 10%;
- er is een jaarlijkse kans van 11% dat een hectare grond wordt overgedragen van type groenteteel naar combinaties van gewassen.

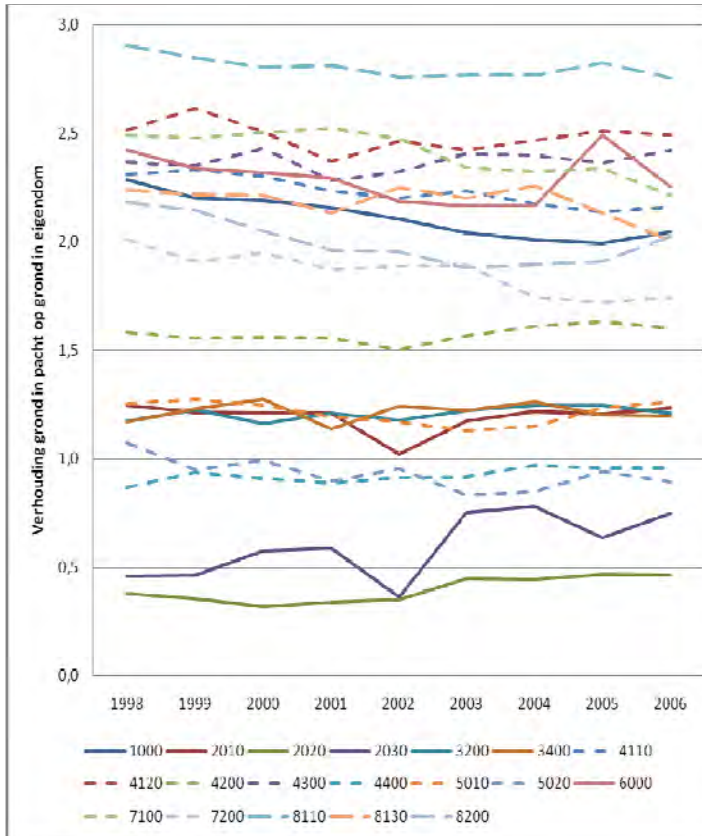
Met andere woorden er blijkt een trend te zijn, in de periode 1990 tot 2007 om cultuuroppervlakte over te dragen van bedrijven met combinaties van teelten naar gespecialiseerde bedrijven, zowel wat betreft veeteel als de teel van gewassen.



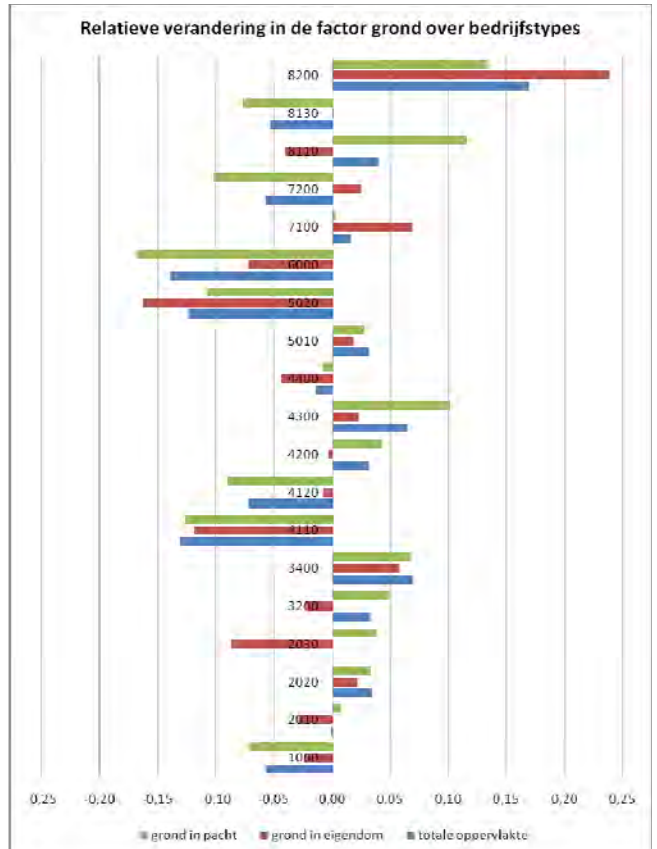
Figuur 18 Evolutie van de gemiddelde oppervlakte grond in eigendom op land- en tuinbouwbedrijven over de verschillende bedrijfstypes



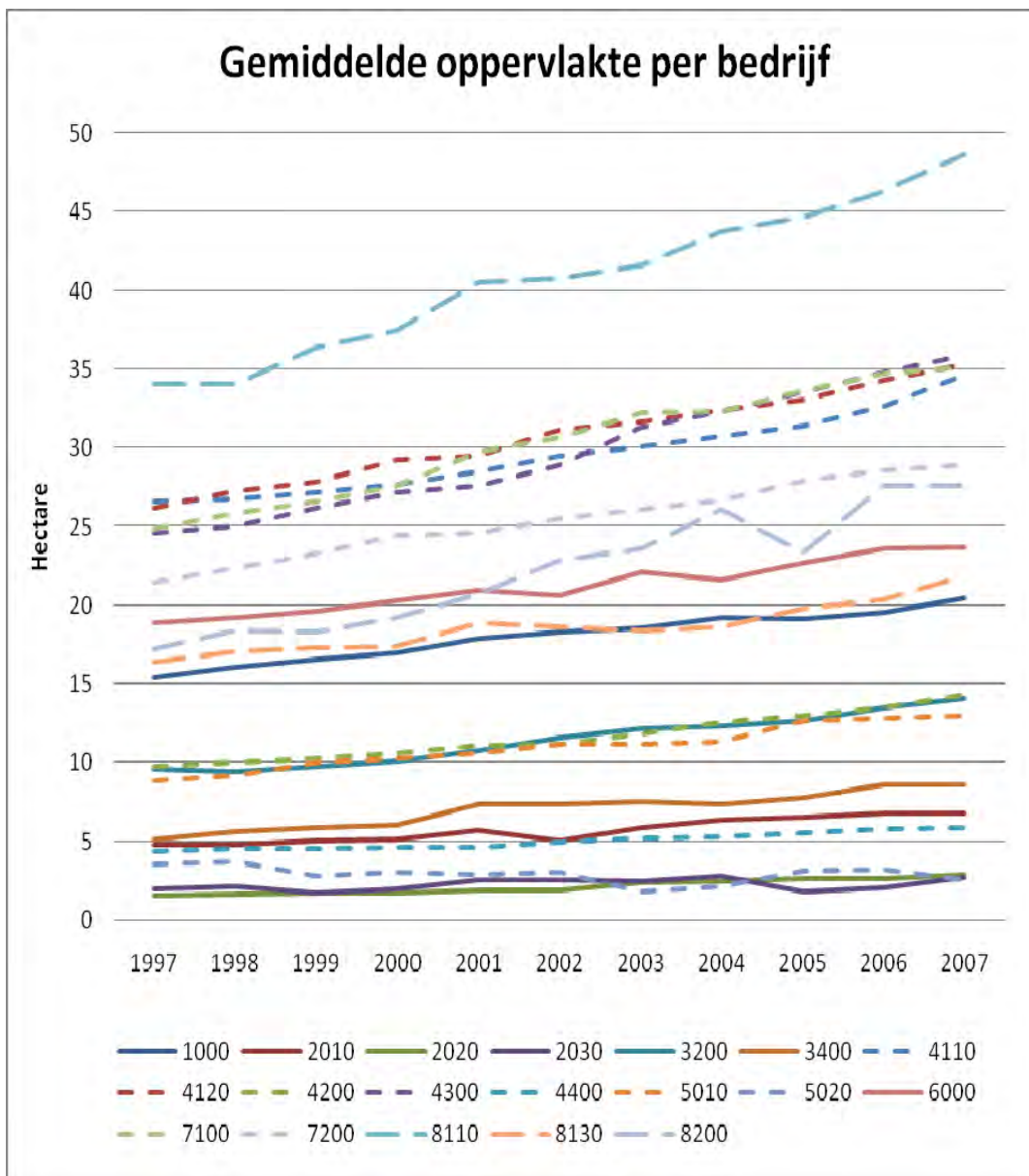
Figuur 19 Evolutie van de gemiddelde oppervlakte gepachte grond op land- en tuinbouwbedrijven over de verschillende bedrijfstypes



Figuur 20 Evolutie van de relatieve verhouding van grond in pacht en grond in eigendom over verschillende bedrijfstypes



Figuur 21 Relatieve verandering in de bedrijfsoppervlakte over de verschillende bedrijfstypes (1997-2006)



Figuur 22 Evolutie van de gemiddelde oppervlakte van land- en tuinbouwbedrijven over de verschillende bedrijfstypes

Tabel 19 Resultaten Markov-analyse, ha per type, 1990-2007.

voor de periode 1990-2007, jaarlijks, alle bedrijven	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	0,036	0,195	0,829	0,135
Gespecialiseerde melkveebedrijven	0,009		0,865	0,126
Gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven	0,022	0,004	0,821	0,157
Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)	0,007		0,671	0,322
Graasdierbedrijven: schapen, geiten en andere	0,075	0,053	0,694	0,231
Gespecialiseerde varkensbedrijven	0,011	0,000	0,856	0,133
Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties	0,018	0,003	0,698	0,284
Bedrijven met combinaties van gewassen	0,013	0,001	0,569	0,418
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren	0,005		0,605	0,390
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling	0,005		0,774	0,221
Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee	0,010		0,688	0,302
Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee	0,023	0,008	0,665	0,312
Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)	0,008	0,002	0,670	0,322
Bedrijven met groenteteelt	0,023	0,095	0,764	0,213
Bedrijven met bloemeteelt	0,027	0,039	0,867	0,106
Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen incl. type 2033 champignonbedrijven	0,011	0,002	0,524	0,465
Bedrijven met fruitteelt	0,026	0,027	0,941	0,033
Bedrijven met overige teelten	0,019	0,015	0,894	0,087

Noot: (1) Kans dat een hectare van een bepaalde klasse in periode t niet meer als cultuurgrond wordt gebruikt in periode t+1

(2) Kans dat een hectare nieuw wordt toegevoegd aan een bepaalde klasse in periode t+1.

(3) Kans dat een hectare die gebruikt wordt door een bepaalde klasse in periode t ook door die klasse wordt gebruikt in periode t+1

(4) Kans dat een hectare die gebruikt werd door een bepaalde klasse in periode t door een andere klasse wordt gebruikt in periode t+1 (=1-p(wijkers)-p(stabiel))

3.6.4. Regionale mobiliteit

De regionale mobiliteit van de productiefactor grond wordt verwacht beperkt te zijn: grond zal niet wijzigen van **landbouwstreek** of van **provincie**. Wat echter wel achterhaald kan worden aan de hand van de Markov-analyses is de kans dat bepaalde stukken grond niet meer in gebruik zijn of nieuw in gebruik genomen worden per provincie of landbouwstreek.

Uit Tabel 19 blijkt dat de kans dat een hectare landbouwgrond het komende jaar niet meer tot de gebruikte cultuuroppervlakte zal behoren het grootst is in de Luikse weidestreek, gevolgd door de Kempen, Leemstreek en Zandleemstreek. De verschillen zijn echter zeer beperkt en

niet significant. Alleen in de Zandleemstreek en in de Zandstreek is de kans dat er in jaar t+1 nieuwe grond als cultuurgrond wordt gebruikt groter dan 0,1%.

Uit Tabel 21 blijkt dat de kans dat een hectare grond niet meer als cultuurgrond wordt gebruikt het grootst is in de provincie Limburg, gevolgd door de provincie Vlaams-Brabant, Antwerpen en Oost-Vlaanderen. Alleen in de provincies Vlaams-Brabant en Antwerpen is de kans dat er nieuwe grond in gebruik wordt genomen groter dan 0,1%.

Algemeen kan dus worden vastgesteld dat de regionale mobiliteit zeer beperkt is en dat er slechts kleine (niet-significante) verschillen zijn in de overgangskansen tussen verschillende provincies of landbouwstreken.

Tabel 20 Resultaten Markov-analyse, ha per landbouwstreek, 1990-2007.

voor de periode 1990-2007, jaarlijks, alle bedrijven	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³
Luikse weidestreek	0,016	0,000	0,984
kempen	0,011	0,000	0,989
leemstreek	0,011	0,000	0,989
zandleemstreek	0,011	0,001	0,989
zandstreek	0,010	0,001	0,990
duinen	0,009	0,000	0,991

Noot: (1) Kans dat een hectare van een bepaalde streek in periode t niet meer als cultuurgrond wordt gebruikt in periode t+1
 (2) Kans dat een hectare nieuw wordt toegevoegd aan een bepaalde streek in periode t+1.
 (3) Kans dat een hectare die gebruikt wordt door een bepaalde streek in periode t ook door die streek wordt gebruikt in periode t+1

Tabel 21 Resultaten Markov-analyse, ha per provincie 1990-2007.

voor de periode 1990-2007, jaarlijks, alle bedrijven	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³
Limburg	0,013	0,000	0,987
Vlaams-Brabant	0,012	0,001	0,988
Antwerpen	0,011	0,001	0,989
Oost-Vlaanderen	0,010	0,000	0,990
West-Vlaanderen	0,009	0,000	0,991

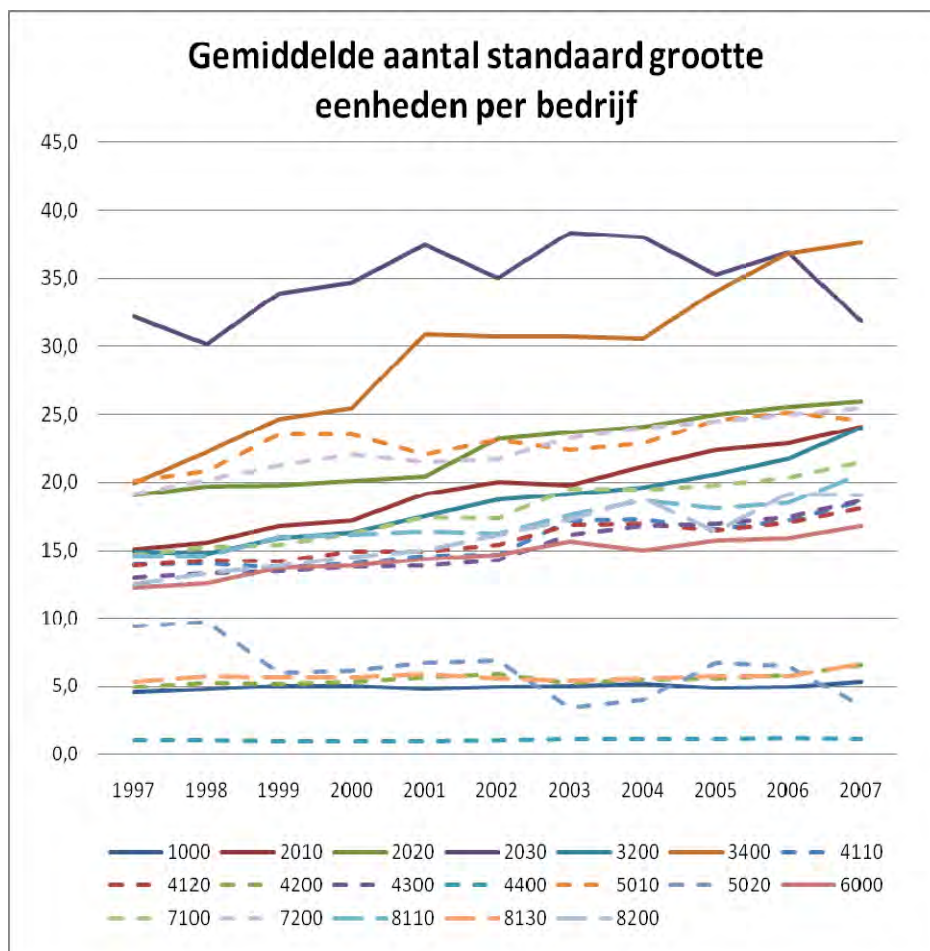
Noot: (1) Kans dat een hectare van een bepaalde provincie in periode t niet meer als cultuurgrond wordt gebruikt in periode t+1
 (2) Kans dat een hectare nieuw wordt toegevoegd aan een bepaalde provincie in periode t+1.
 (3) Kans dat een hectare die gebruikt wordt door een bepaalde provincie in periode t ook door die provincie wordt gebruikt in periode t+1

3.7. Productiefactor kapitaal

3.7.1. Economische grootte van bedrijven

Een tweede meeteenheid voor de bedrijfsgrootte zijn de standaard grootte eenheden (SGE) die een maat zijn voor de economische dimensie van de bedrijven. De SGE worden bepaald door middel van de Bruto Standaard Saldo's die afhankelijk zijn van de marktprijzen. Figuur 23 toont dat vooral de bedrijven met combinaties van groenten en bloemen (incl. champignonbedrijven) (2030) gemiddeld genomen een hoge SGE per bedrijf hebben, gevolgd door bedrijven met overige teelten (3400). De grote verschuivingen kunnen verklaard worden door een beperkt aantal bedrijven binnen deze groepen. Uit deze figuur volgt ook dat er een

middengroep is van bedrijven die allemaal een stijgende trend vertonen, met daarbij de fluctuaties als gevolg van sectorontwikkelingen: zo is bij de gespecialiseerde varkensbedrijven (5010) het effect van de dioxinecrisis zichtbaar. De gemiddelde SGE van pluimveebedrijven (5020) vertonen grote schommelingen en over het algemeen een neerwaartse trend, in tegenstelling tot de andere bedrijfstypes. Ten slotte zijn er nog een viertal bedrijfstypes die een lage maar vrij constante SGE per bedrijf vertonen: bedrijven met graasdieren (4400), gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (1000), bedrijven met combinaties van akkerbouw en graasdieren (8130) en gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven (4200).



Figuur 23 Evolutie van het gemiddeld aantal standaard grootte eenheden per bedrijf over de verschillende bedrijfstypes

Tot slot kan nagegaan worden of de evolutie zoals die werd vastgesteld met cultuuroppervlakte overeenkomt met de evolutie op basis van SGE. Het blijkt opnieuw dat de kleinste bedrijven (dit keer economisch kleinste) de grootste kans hebben om het volgende jaar gestopt te zijn (namelijk 14% en significant verschillend van de andere). De kans op nieuwkomers in deze categorie is ook het grootst, maar dit blijft relatief klein, namelijk 7%. In de klasse met grootste bedrijven is het percentage stabiele bedrijven het hoogst (namelijk 88%), maar ook bij de twee kleinste categorieën is dit percentage relatief hoog, 78% en 77%. Deze drie categorieën hebben een kans die significant groter is dan de kans voor de bedrijven met een SGE tussen 5 en 20. De grootste fluctuatie bevindt zich in de categorie bedrijven met een SGE tussen 10 en 15 en met een SGE tussen 15 en 20.

Wanneer de volledige transformatiematrix (Appendix 2) wordt bekeken blijkt dat, in tegenstelling tot de resultaten in hectare, de totale kans dat een bedrijf overschakelt naar een

grotere dimensie (8,8%⁵) kleiner is dan de totale kans dat een bedrijf overschakelt naar een kleinere dimensie (10,7%). Ook hier is de kans dat een bedrijf twee klassen groter of kleiner wordt beperkt, wat wordt weergegeven door een waarde kleiner dan 0,01 in cellen die ver van de diagonaal liggen.

3.7.2. Evolutie in bedrijfsgrootte per bedrijfstype

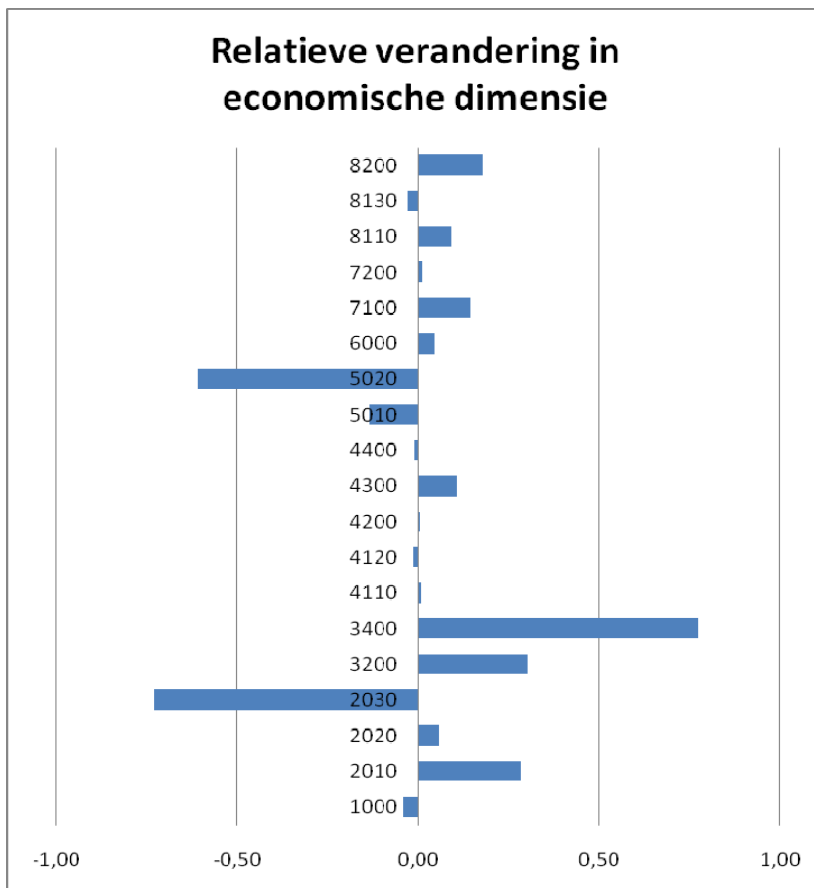
Wanneer we kijken naar de relatieve verandering in economische dimensie in de periode 1997-2006, dan zien we dat er relatief gezien voornamelijk een toename was bij bedrijven met overige teelten (3400), bedrijven met fruitteelt (3200), bedrijven met groenteteelt (2010). De grootste relatieve afname in economische dimensie vinden we terug bij de gespecialiseerde pluimveebedrijven (5020), de bedrijven met combinaties van groenten en bloemen (incl. champignonbedrijven) (2030), en gespecialiseerde varkensbedrijven (5010).

Tabel 22 Resultaten Markov-analyse, aantal bedrijven per klasse volgens sge, 1990-2007.

voor de periode 1990-2007, jaarlijks	p(wijkers) ¹	p(nieuwe) ²	p(stabiel) ³	p(variabel) ⁴
0 < SGE <= 1	0,140	0,007	0,782	0,078
1 < SGE <= 5	0,051	0,006	0,774	0,175
5 < SGE <= 10	0,028	0,003	0,695	0,277
10 < SGE <= 15	0,016	0,002	0,665	0,319
15 < SGE <= 20	0,012	0,002	0,629	0,359
20 < SGE	0,012	0,003	0,884	0,104

- Noot: (1) Kans dat een bedrijf uit deze klasse stopt in t+1.
 (2) Kans dat in t+1 er een bedrijf in deze klasse bijkomt.
 (3) Kans dat een bedrijf in t+1 tot dezelfde klasse behoort als in t.
 (4) Kans dat een bedrijf blijft bestaan maar verandert van klasse. (=1-p(wijkers)-p(stabiel))

⁵ Deze kans wordt berekend door de individuele kansen op groei per klasse te vermenigvuldigen met het totale aantal waarnemingen per klasse, dit te sommeren over alle klassen en te delen door het totaal aantal waarnemingen.



Figuur 24 Relatieve verandering in economische dimensie tussen de verschillende bedrijfstypes

3.8. Prognoses 2017

Het aantal bedrijven wordt geschat verder te dalen van 2007 tot 2017 om te eindigen op ongeveer 26.000 bedrijven, waarbij er een kleine variatie bestaat naargelang van de indeling in klassen. Wanneer de bedrijven worden ingedeeld volgens type, dan daalt het aantal van 30.131 naar 24.950 (m.a.w. een daling van 17,2%). Een gelijkaardig resultaat wordt verkregen voor de indeling op basis van arbeidskrachten (namelijk een daling van 17,6% tot 24.541 bedrijven). Wanneer de bedrijven echter worden ingedeeld volgens SGE, dan is de daling beperkt tot 12,0% (tot 26.506 bedrijven in 2017). Tot slot, wanneer de indeling volgens hectare wordt gebruikt dan is de daling slechts 9,6% waarbij het aantal evolueert van 29.657 (aantal bedrijven hebben missing values in deze analyse) tot 26.798.

Op basis van de Markov-analyses (zie Tabel 22) wordt geschat dat het aantal bedrijven in het type rundveebedrijven, gespecialiseerde akkerbouwbedrijven, gespecialiseerde melkveebedrijven en bedrijven met combinaties akkerbouw en veeteelt met meer dan een kwart zal dalen tussen 2007 en 2017. Voor de meeste types wordt, als gevolg van de opgemerkte trend in het verleden, een daling in het aantal bedrijven verwacht. De enige echte procentuele stijging in aantal bedrijven wordt geschat bij de gespecialiseerde pluimveebedrijven, alhoewel hier het beperkte absolute aantal vermeld moet worden.

In cultuuroppervlakte wordt een grote procentuele toename verwacht voor de gespecialiseerde bedrijven pluimvee, bloemeteelt en combinaties van bloemen- en groenteteelt. In absolute waarde wordt verwacht dat er een sterke stijging in cultuuroppervlakte zal zijn voor het type groenteteelt, alsook voor de types gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (dit terwijl het aantal bedrijven in dit type sterk zal dalen), graasdierbedrijven en bedrijven met combinaties van gewassen. Er wordt een sterke daling in absolute waarde cultuuroppervlakte verwacht voor gespecialiseerde melkveebedrijven en rundveebedrijven.

Tabel 23, Tabel 24 en Tabel 26 geven de schatting weer voor het aantal bedrijven in 2017 ingedeeld volgens de gebruikte productiefactoren. Voor zowel de indeling van bedrijven op basis van arbeid als SGE wordt in geen enkele categorie een stijging van het aantal bedrijven verwacht. De verwachte daling is procentueel gezien het kleinst voor de middelgrote bedrijven inzake kapitaal (met een SGE tussen 10 en 20) en is het grootst voor de kleine bedrijven (met een SGE kleiner dan 5). Ook in de klasse met grootste bedrijven inzake kapitaal is de afname sterk merkbaar met een relatieve daling van 12%. Wanneer arbeidskrachten in rekening worden gebracht, dan blijken de kleine bedrijven procentueel de grootste daling te hebben. De bedrijven met minstens twee VAK worden verwacht procentueel minder af te nemen. Op basis van de Markov-analyse volgens deze indelingen wordt verwacht dat het aantal bedrijven zal dalen met 12% tot 17,6%.

De schatting naar 2017 en de indeling volgens cultuuroppervlakte geeft een ander beeld. Hieruit blijkt namelijk dat het aantal grote bedrijven (met een cultuuroppervlakte van minstens 40 ha) zal toenemen tussen 2007 en 2017. De grootste procentuele toename tussen 2007 en 2017 komt voor bij de bedrijven met een cultuuroppervlakte van meer dan 50 ha. De grootste procentuele daling komt dan weer voor bij bedrijven met een oppervlakte tussen de 5 en 20 ha. Ook in de kleinste klasse neemt het absolute aantal bedrijven sterk af, waardoor in elk van de drie kleinste klassen het aantal met ongeveer 1000 bedrijven zal afnemen. In totaal wordt verwacht dat het aantal bedrijven maar met een kleine tien procent zal dalen.

Tabel 23 Aantal bedrijven en cultuuroppervlakte, per type, 2007 en geschatte waarden voor 2017.

	N				ha			
	2007	2017	toename	toename %	2007	2017	toename	toename %
Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	4784	3515	-1269	-26,5%	98106	106977	8870	9,0%
Gespecialiseerde melkveebedrijven	3788	2734	-1054	-27,8%	131998	105796	-26202	-19,9%
Gespecialiseerde runderjong- en mestveebedrijven	4504	3755	-749	-16,6%	64403	61540	-2863	-4,4%
Rundveebedrijven: melk-, jong- en mestvee gecombineerd (gemengd rundvee)	1424	1008	-416	-29,2%	51124	39322	-11802	-23,1%
Graasdierbedrijven:schapen, geiten en andere	1947	1766	-181	-9,3%	11428	16446	5019	43,9%
Gespecialiseerde varkensbedrijven	2259	2088	-171	-7,6%	29790	26132	-3658	-12,3%
Gespecialiseerde pluimveebedrijven + veredelingsbedrijven met diverse productcombinaties ⁶	299	479	180	60,2%	778	1884	1106	142,2%
Bedrijven met combinaties van gewassen	927	856	-71	-7,6%	21816	27171	5355	24,5%
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op graasdieren	645	540	-105	-16,3%	22689	20241	-2448	-10,8%
Bedrijven met veeteeltcombinaties, accent op veredeling	1369	1159	-210	-15,4%	39659	36184	-3476	-8,8%
Bedrijven met combinaties van akkerbouw en melkvee	470	331	-139	-29,6%	22871	17819	-5053	-22,1%
Bedrijven met combinaties van akkerbouw met graasdieren andere dan melkvee	2122	1667	-455	-21,4%	46618	45234	-1384	-3,0%

⁶ De sterke stijging van het aantal pluimveebedrijven kan waarschijnlijk verklaard worden door het kleine aantal bedrijven en de verschuivingen binnen de sector in de geldende periode als gevolg van crisissen. Deze cijfers moeten met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd worden.

	N				ha			
	2007	2017	toename	toename %	2007	2017	toename	toename %
Bedrijven met diverse gewassen- en veeteeltcombinaties (akkerbouw met voornamelijk varkenshouderij)	855	660	-195	-22,8%	25908	20813	-5095	-19,7%
Bedrijven met groenteteelt	2115	1874	-241	-11,4%	14354	21881	7527	52,4%
Bedrijven met bloementeelt	979	895	-84	-8,6%	2832	7402	4570	161,3%
Bedrijven met combinaties van groenten en bloemen incl. champignonbedrijven	95	102	7	7,2%	256	531	275	107,6%
Bedrijven met fruitteelt	994	1000	6	0,6%	14032	16499	2466	17,6%
Bedrijven met overige teelten	555	522	-33	-5,9%	4765	6524	1759	36,9%

Tabel 24 Aantal bedrijven, per klasse op basis van VAK, 2007 en geschatte waarden voor 2017.

	2007	2017	toename	toename %
0 < VAK < 0,5	5973	4650	-1323	-22,2%
0,5 <= VAK < 1	8725	6939	-1786	-20,5%
1 <= VAK < 1,5	4762	4104	-658	-13,8%
1,5 <= VAK < 2	7052	5813	-1239	-17,6%
2 <= VAK	3276	3035	-241	-7,4%
Som	29788	24541	-5247	-17,6%

Tabel 25 Aantal bedrijven, per klasse op basis van cultuuroppervlakte, 2007 en geschatte waarden voor 2017.

	2007	2017	toename	toename %
0 < opp < 5	8627	7706	-921	-10,7%
5 < opp <= 10	4304	3367	-937	-21,8%
10 < opp <= 20	5578	4388	-1190	-21,3%
20 < opp <= 30	3937	3420	-517	-13,1%
30 < opp <= 40	2793	2633	-160	-5,7%
40 < opp <= 50	1752	1909	157	8,9%
50 < opp	2666	3374	708	26,6%
Som	29657	26797	-2860	-9,6%

Tabel 26 Aantal bedrijven, per klasse op basis van SGE, 2007 en geschatte waarden voor 2017.

	2007	2017	toename	toename %
0 < SGE <= 1	5153	4413	-740	-14,4%
1 < SGE <= 5	6901	5540	-1361	-19,7%
5 < SGE <= 10	3803	3504	-299	-7,9%
10 < SGE <= 15	3230	3114	-116	-3,6%
15 < SGE <= 20	2967	2852	-115	-3,9%
20 < SGE	8077	7085	-992	-12,3%
Som	30131	26508	-3623	-12,0%

3.9. Conclusie

Op basis van de beschrijvende analyses en de Markov-analyses kunnen volgende tendensen in de Vlaamse land- en tuinbouwsector worden waargenomen. In het algemeen is er een dalende trend in het aantal bedrijven, waar de gemiddelde oppervlakte over de bedrijven heen, de gemiddelde oppervlakte van verschillende gewassen en het gemiddeld aantal dieren per bedrijf een stijgende trend vertoont. De gemiddelde leeftijd van de bedrijfsleiders stijgt, waarbij er in 2006 al bijna 30% van de bedrijfsleiders 65 jaar of ouder is, en dus pensioengerechtigd. Ook is er een trend waarneembaar waarbij het aantal starters daalt. Zowel inzake productiefactoren als in aantal bedrijven is de kans op het verdwijnen van een bedrijf het grootst voor graasdieren met schapen, geiten en andere. De kans dat er nieuwe bedrijven bij komen is het grootst voor gespecialiseerde akkerbouwbedrijven en bedrijven

met graasdieren: schapen, geiten en andere. De kans dat er een nieuwe hectare grond in gebruik wordt genomen en een extra VAK wordt tewerkgesteld is groot bij bedrijven met groenteteelt. Ook bij gespecialiseerde akkerbouwbedrijven bestaat er een grote kans dat er een extra hectare in gebruik wordt genomen. De analyses hebben ook aangetoond dat er een verschuiving is naar de meer gespecialiseerde bedrijfstypes, zowel in zake aantal bedrijven, in aantal hectare als aantal VAK. Hierbij kan worden opgemerkt dat deze gespecialiseerde types in sterkere mate terug te vinden zijn op de bedrijven met een jongere bedrijfsleider.

De interne bedrijfsdynamiek is het grootst bij de middelgrote bedrijven, zowel op basis van hectare, arbeidskrachten, als op basis van SGE, waarbij bedrijven overgaan naar een klasse die grenst aan de huidige klasse. De enige uitzondering hierbij is dat de overgang bij arbeidskrachten voorkomt van en naar iedere klasse. Het percentage stoppers is het grootste bij de kleine bedrijven (inzake arbeid, oppervlakte en kapitaal), terwijl het percentage stabiele bedrijven het grootst is bij de grootste bedrijven (voornamelijk inzake kapitaal).

De regionale mobiliteit is heel beperkt voor de verschillende productiefactoren. Dit is vooral te verklaren door de bedrijfsgebondenheid van de productiefactoren. Zo kan grond niet worden overgedragen van één streek naar een andere, of van één provincie naar een andere. Echter kan wel aangetoond worden in welke streek of provincie de kans op wijken of beginnen het grootst is. De analyses hebben aangetoond dat in de Luikse weidestreek, de Kempen en de Leemstreek de kans op wijkers relatief groter is dan in andere landbouwstreken, alsook dat deze kans relatief groter is in Limburg en Vlaams-Brabant dan in de andere provincies.

De sterke mobiliteit in cultuuroppervlakte van bedrijven met combinaties van gewassen naar gespecialiseerde bedrijven resulteert erin dat in 2017 naar schatting meer cultuuroppervlakte zal gebruikt worden door gespecialiseerde akkerbouwbedrijven, pluimveebedrijven, bloemeteelt en groenteteelt; terwijl er minder cultuuroppervlakte wordt gebruikt door bedrijven met combinaties van veeteelt en/of akkerbouw. Het aantal bedrijven met een grote cultuuroppervlakte wordt verwacht toe te nemen, terwijl alle klassen bedrijven op basis van SGE verwacht worden te dalen.

De bedrijven die stopgezet worden, hebben een potentieel aan landbouwgrond beschikbaar, dat slechts in beperkte mate gebruikt wordt door startende bedrijven. Deze oppervlakte zal grotendeels gebruikt worden door al bestaande bedrijven, maar er is ook een beperkte uitvloeit van landbouwgrond buiten de landbouw. Bedrijfsopvolgers zullen ook meer grond in gebruik nemen (via pacht) dan op het ouderlijk bedrijf, maar de herkomst van deze gronden zal via de enquête en de casestudie in kaart gebracht kunnen worden.

3.10. Appendices

Appendix 1: Jaarlijks aantal starters en stoppers

	jaar van 1997 waarneming	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	
bedrijf al aanwezig in	1997	42316	40699	39060	36960	35382	33929	32637	32799	30277	28897	
	1998		41388	39712	37541	35925	34424	33097	33264	30662	29237	
	1999			40155	37940	36294	34769	33422	33596	30920	29466	
	2000				38222	36555	35011	33639	33821	31108	29640	
	2001					36887	35299	33894	33997	31322	29828	
	2002						35525	34110	34203	31494	29990	
	2003							34290	34361	31646	30131	
	2004								34575	31845	30300	
	2005									31976	30416	
	2006										30563	
	2007											
Starters		616	770	508	334	411	286	241	286	368	166	118
Stoppers		2235	1936	1698	1741	2267	1746	1648	1476	1463	1504	1579
Totaal		44252	43086	41896	40489	38633	37173	35766	34576	34943	32142	30681

Appendix 2 Transformatiematrices, aantal bedrijven

Transformatiematrix voor aantal bedrijven per type, 1990-2007.

		nieuw																			
		0	1000	4110	4200	4300	4400	5010	5020	6000	7100	7200	8110	8130	8200	2010	2020	2030	3200	3400	
0	0,98	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	nieuwkomers
1000	0,09	0,76	0,00	0,01	0,00	0,03	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4110	0,02	0,01	0,82	0,04	0,07	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4200	0,05	0,01	0,02	0,79	0,02	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4300	0,01	0,01	0,16	0,10	0,61	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,02	0,02	0,03	0,00	0,00			0,00	0,00	
4400	0,14	0,04	0,01	0,05	0,00	0,69	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
5010	0,04	0,01	0,00	0,01	0,00	0,01	0,87	0,01	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
5020	0,07	0,01	0,00	0,01	0,00	0,02	0,03	0,80	0,00	0,00	0,03		0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
6000	0,03	0,13	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,55	0,01	0,01	0,01	0,05	0,05	0,09	0,01	0,00	0,00	0,02	0,02	
7100	0,01	0,01	0,06	0,05	0,07	0,02	0,00	0,00	0,02	0,55	0,09	0,03	0,05	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
7200	0,01	0,00	0,03	0,03	0,01	0,01	0,07	0,01	0,01	0,05	0,73	0,00	0,01	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
8110	0,02	0,06	0,05	0,00	0,05	0,00	0,00		0,02	0,04	0,00	0,62	0,11	0,01	0,00	0,00					
8130	0,06	0,12	0,01	0,10	0,02	0,05	0,00	0,00	0,02	0,02	0,00	0,02	0,58	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
8200	0,03	0,05	0,01	0,02	0,01	0,01	0,04	0,01	0,07	0,03	0,06	0,00	0,01	0,62	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
2010	0,05	0,03	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,84	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
2020	0,06	0,01	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00		0,00	0,00	0,01	0,89	0,01	0,00	0,00	0,02	
2030	0,04	0,01		0,00		0,01	0,00		0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,08	0,73	0,00	0,00	
3200	0,06	0,00	0,00	0,00		0,01	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,90	0,00	
oud 3400	0,06	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,03	0,00	0,01	0,85		
	wijkers																				blijvers

Transformatiematrix voor aantal bedrijven per klasse volgens VAK, 1990-2007.

		nieuw						
		0	1	2	3	4	5	
0	0,970	0,00	0,01	0,007	0,00	0,00		nieuwkomers
1	0,091	0,89	0,01	0,003	0,00	0,00		
2	0,071	0,02	0,77	0,113	0,00	0,01		
3	0,025	0,00	0,17	0,712	0,03	0,05	$\Sigma = 0,27$	
4	0,020	0,00	0,03	0,027	0,87	0,03		
5	0,017	0,00	0,06	0,164	0,03	0,72		
	wijkers			$\Sigma=0,3$				blijvers

oud

Transformatiematrix voor aantal bedrijven per klasse volgens aantal personen, 1990-2007.

		nieuw				
		0	1	2	3	
0	0,969	0,02	0,008	0,00		nieuwkomers
1	0,079	0,76	0,143	0,01		
2	0,028	0,15	0,730	0,08		
3	0,018	0,03	0,136	0,80	$\Sigma = 0,25$	
	wijkers		$\Sigma=0,3$			blijvers

oud

Transformatiematrix voor aantal bedrijven per klasse volgens oppervlakte, 1990-2007.

		nieuw								
		0	1	2	3	4	5	6	7	
oud	0	0,98	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	nieuwkomers
	1	0,09	0,88	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
	2	0,04	0,07	0,84	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	
	3	0,02	0,01	0,04	0,88	0,05	0,00	0,00	0,00	$\Sigma = 0,40$
	4	0,01	0,00	0,00	0,04	0,86	0,07	0,01	0,00	
	5	0,01	0,00	0,00	0,01	0,05	0,84	0,08	0,01	
	6	0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	0,06	0,81	0,11	
	7	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,04	0,94	
		wijkers	$\Sigma=0$						blijvers	

Transformatiematrix voor aantal bedrijven per klasse volgens sge, 1990-2007.

		nieuw							
		0	1	2	3	4	5	6	
oud	0	0,98	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	nieuwkomers
	1	0,14	0,78	0,07	0,00	0,00	0,00	0,00	
	2	0,05	0,10	0,77	0,06	0,01	0,00	0,00	
	3	0,03	0,01	0,14	0,70	0,10	0,01	0,01	$\Sigma = 0,59$
	4	0,02	0,00	0,02	0,14	0,66	0,13	0,03	
	5	0,01	0,00	0,01	0,03	0,15	0,63	0,17	
	6	0,01	0,00	0,01	0,01	0,02	0,07	0,88	blijvers
		wijkers	$\Sigma=0,71$						

Appendix 3 Transformatiematrices, productiefactoren

Transformatiematrix voor cultuuroppervlakte per type, 1990-2007.

		nieuw																			
		0	1000	4110	4200	4300	4400	5010	5020	6000	7100	7200	8110	8130	8200	2010	2020	2030	3200	3400	
0		0,55	0,20		0,00		0,05	0,00	0,00	0,00				0,01	0,00	0,09	0,04	0,00	0,03	0,01	nieuwkomers
1000		0,04	0,83	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,01	0,04	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4110		0,01	0,01	0,86	0,02	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4200		0,02	0,01	0,03	0,82	0,03	0,02	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4300		0,01	0,00	0,16	0,06	0,67	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,01	0,02	0,03	0,00	0,00			0,00	0,00	
4400		0,08	0,04	0,02	0,07	0,01	0,69	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
5010		0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,86	0,00	0,00	0,00	0,07	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00		0,00	0,00	
5020		0,02	0,02	0,00	0,01	0,00	0,01	0,06	0,70	0,00	0,00	0,10		0,01	0,07	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
6000		0,01	0,18	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,57	0,01	0,01	0,01	0,05	0,06	0,06	0,00	0,00	0,02	0,01	
7100		0,01	0,00	0,06	0,03	0,08	0,01	0,00	0,00	0,01	0,60	0,08	0,04	0,04	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
7200		0,01	0,00	0,02	0,01	0,01	0,00	0,05	0,00	0,01	0,05	0,77	0,00	0,01	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
8110		0,01	0,04	0,05	0,00	0,05	0,00	0,00		0,02	0,04	0,00	0,69	0,09	0,01	0,00	0,00				
8130		0,02	0,09	0,01	0,07	0,02	0,02	0,00	0,00	0,03	0,02	0,00	0,04	0,66	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
8200		0,01	0,04	0,01	0,01	0,01	0,00	0,04	0,00	0,07	0,03	0,07	0,00	0,01	0,67	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	
2010		0,02	0,07	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,76	0,00	0,00	0,00	0,00	
2020		0,03	0,02	0,00	0,01		0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00		0,00	0,00	0,01	0,87	0,01	0,00	0,03	
2030		0,01	0,04		0,00		0,01			0,12	0,01	0,00	0,01	0,01	0,01	0,15	0,10	0,52	0,00	0,00	
3200		0,03	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,94	0,00	
oud 3400		0,02	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,01	0,89	blijvers

Transformatiematrix voor VAK per type, 2001-2007.

		nieuw																			
		0	1000	4110	4200	4300	4400	5010	5020	6000	7100	7200	8110	8130	8200	2010	2020	2030	3200	3400	
0	0,94	0,00			0,00		0,00	0,00	0,01				0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,01	nieuwkomers
1000	0,05	0,81	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,04	0,01	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	
4110	0,01	0,01	0,86	0,02	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	
4200	0,03	0,01	0,02	0,83	0,02	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
4300	0,01	0,01	0,15	0,07	0,66	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,01	0,02	0,02	0,00	0,00					
4400	0,08	0,03	0,01	0,04	0,01	0,74	0,00	0,01	0,00	0,01	0,01	0,01	0,00	0,04	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
5010	0,03	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,88	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00		0,00	0,00	
5020	0,07	0,02	0,00	0,00		0,03	0,03	0,75	0,00	0,00	0,04		0,01	0,05	0,00				0,00		
6000	0,02	0,11	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,62	0,01	0,01	0,01	0,03	0,05	0,08	0,01	0,00	0,00	0,01	0,02	
7100	0,01	0,01	0,06	0,03	0,08	0,01	0,00	0,00	0,01	0,61	0,08	0,03	0,04	0,04	0,00	0,00					
7200	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01	0,01	0,05	0,01	0,01	0,05	0,77	0,00	0,01	0,04	0,00			0,00		0,00	
8110	0,01	0,05	0,06	0,00	0,05	0,00	0,00		0,02	0,04	0,00	0,69	0,06	0,01	0,00						
8130	0,03	0,12	0,01	0,08	0,02	0,03	0,00	0,00	0,02	0,02	0,00	0,03	0,64	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
8200	0,01	0,05	0,01	0,01	0,01	0,00	0,05	0,02	0,06	0,04	0,06	0,00	0,01	0,66	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
2010	0,03	0,02	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,90	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
2020	0,04	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00		0,01	0,00			0,00	0,00	0,00	0,93	0,00	0,00	0,00	0,01	
2030	0,05	0,01				0,01			0,01				0,00	0,00	0,00	0,05	0,03	0,85		0,00	
3200	0,03	0,00		0,00		0,00		0,00	0,01		0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,94	0,00	
oud 3400	0,03	0,01	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,02		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01			0,00	0,92	
	wijkers																				blijvers

4. Casestudie rond oorzaken en effecten van verschuivingen van productiefactoren

4.1. Inleiding

De analyse van de aard en omvang van de mobiliteit in de productiefactoren arbeid, grond en kapitaal (WP 2), geeft nog geen inzicht in de factoren die de beslissingen van de betrokken actoren hebben bepaald. Daarom is een meer diepgaande benadering nodig. Wat is de motivatie van een landbouwer om een bedrijf stop te zetten? Welke elementen hebben hem ertoe gebracht om uiteindelijk deze beslissing te nemen? Welke landbouwers hebben besloten om toch nog verder te gaan, en waarom? Wat gebeurt met de productiefactoren na het stopzetten van een bedrijf, enz. ?

4.2. Doelstelling

Dit WP 3 is opgedeeld in twee grote fasen. De doelstelling van de eerste fase is een inzicht te krijgen in de beweegredenen waarom mensen ervoor kiezen om hun bedrijf al dan niet stop te zetten. Hierbij wordt aandacht besteed aan de problemen en de sociale implicaties die dergelijke beslissingen tot gevolg kunnen hebben. In de tweede fase gaan we dieper in op de ruimtelijke gevolgen die de beslissing van het voortzetten of stopzetten van een bedrijf heeft. De resultaten van de eerste fase worden gebruikt als uitgangspunt voor de tweede fase.

De doelstelling van dit werkpakket is een beter begrip te krijgen in de onderzoeksituatie om zo de resultaten van de andere werkpakketten beter te kunnen interpreteren. We kiezen voor dit werkpakket dan ook resoluut voor een kwalitatieve aanpak, waarbij we een volledig beeld trachten te schetsen van een klein studiegebied.

4.3. Kanegem als casestudy

Er werd gekozen voor een casestudy benadering om de vragen van werkpakket 3 te beantwoorden. Hiertoe was er nood aan een klein gebied, waar in de diepte onderzoek kan worden verricht. Bij de gebiedsselectie werden criteria gebruikt, die zowel refereren aan specifieke gebiedskenmerken, als aan pragmatische onderzoeksvereisten.

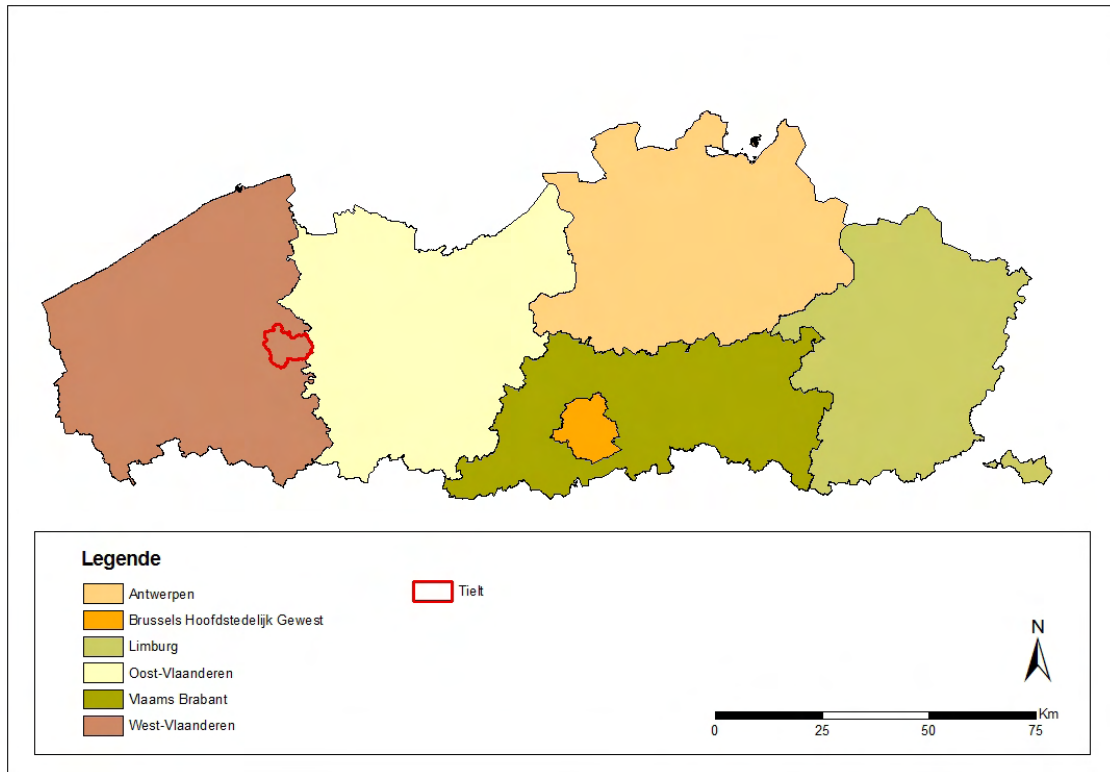
Specifieke gebiedskenmerken:

- een duidelijk af te bakenen gebied, zoals het grondgebied van een dorp of gemeente
- een duidelijk landelijk gebied
- een gebied met een uitgesproken en gediversifieerde landbouwactiviteit
- een gebied met zowel jonge, middellange als uitdovende bedrijven.

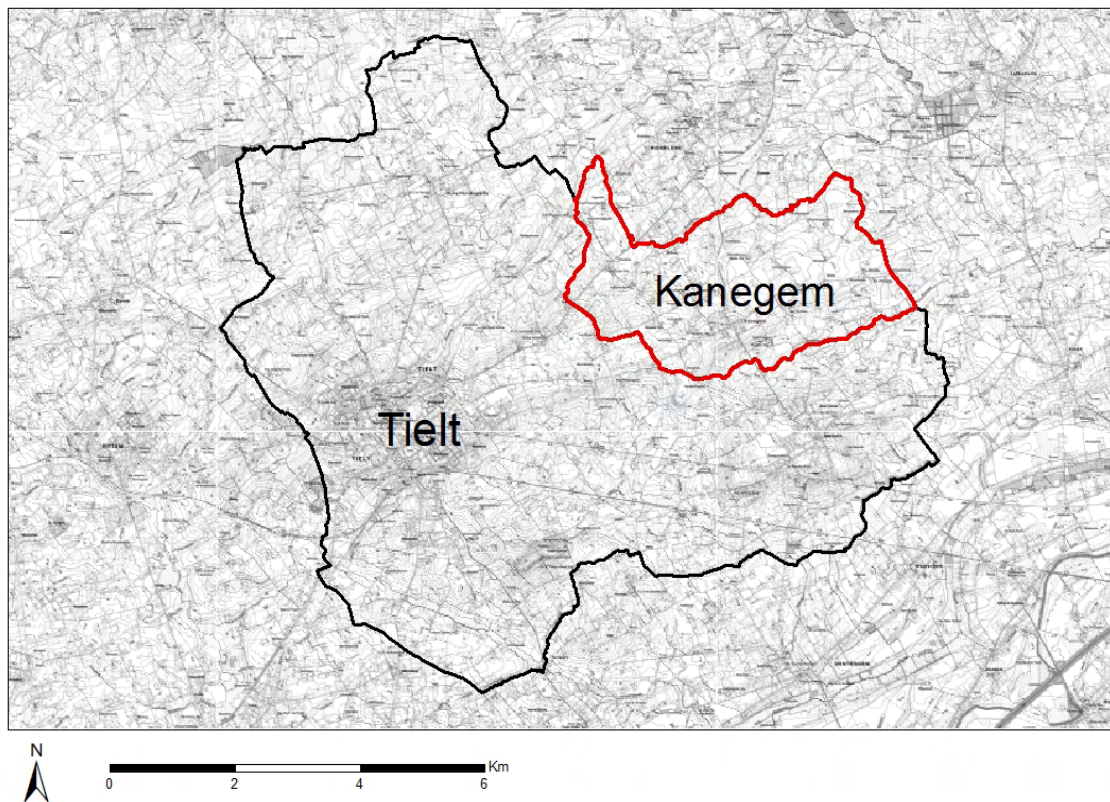
Pragmatische onderzoeksvereisten:

- een gebied dat niet te ver af ligt van de betrokken onderzoeksgroepen (ILVO, UGent), vanwege de beperkte besteedbare tijd en middelen voor dit onderzoek
- bij voorkeur een gebied waar één of meerdere onderzoekers al een netwerk hebben, zodat het opzetten van interviews of focusgroepen vlot kan verlopen.

Op basis van bovenstaande criteria, werd geopteerd voor het dorp Kanegem, een deelgemeente ten oosten van de West-Vlaamse stad Tielt.



Figuur 25 Situering van de gemeente Tielt



Figuur 26 Situering van de deelgemeente Kanegem ten opzichte van de fusiegemeente Tielt



Figuur 27 Zicht op de kerk van Kanegem

4.4. Methodologie

4.4.1. Diepte-interviews rond motivatie

Omdat we via dit werkpakket meer te weten willen komen over motivatie, gedachten en emoties van de landbouwers hebben we besloten op een kwalitatieve manier te werk te gaan. Hierbij kwam de methode van de ‘Grounded Theory’ (Glaser en Strauss, 1967) naar voren als de meest geschikte aanpak. Bij deze methode is het niet de bedoeling om een vooraf bepaalde hypothese te gaan testen of een statistisch relevante uitspraak te doen. De hoofddoelstelling is de onderzoekssituatie te begrijpen. Bij een dergelijke aanpak staan het verzamelen en analyseren van data en het uitwerken van een theoretisch kader in een zeer nauwe relatie (Straus en Corbin, 1998). Bij de start van het onderzoeksproject heeft de onderzoeker geen vooraf bepaalde theorie in gedachten. Hij laat de theorie en de hypothese voortkomen uit de verzamelde data. De methodiek van de ‘grounded theory’ is een systematische en goed gedefinieerde onderzoeks aanpak, die zeker in combinatie met andere kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethodologieën haar waarde heeft bewezen.

De data voor het kwalitatief onderzoek worden verzameld aan de hand van diepte-interviews. Hierbij wordt steeds uitgegaan van dezelfde openingsvraag nl.: ‘stel uzelf en uw bedrijf voor’. De interviewer heeft verder een vooraf bepaalde topiclijst als leidraad, waar ook, al naargelang het verloop van het gesprek, van afgeweken kan worden. Er wordt dus niet gewerkt met een vooraf bepaalde, vastliggende vragenlijst. In de praktijk blijkt deze ene openingsvraag voldoende om het gesprek op gang te brengen. Afhankelijk van het gesprek stelt de onderzoeker bijkomende vragen om dieper in te gaan op bepaalde onderwerpen. Op deze manier werden gesprekken gevoerd die in de tijd varieerden tussen 50 minuten en 2 uur. Aangezien het onze doelstelling is de onderzoekssituatie te doorgronden gaan we op zoek naar respondenten die ons hierbij het beste kunnen helpen. Het aantal respondenten wordt bepaald door de gegevensverwerking. Wanneer blijkt dat bijkomende interviews geen extra

informatie meer opleveren, kan met de dataverzameling gestopt worden (Straus en Corbin, 1998). Voor deze studie werden 22 landbouwers of ex-landbouwers geïnterviewd. Deze werden bereikt via een zogenaamde ‘sneeuwbalsteekproef’ (Atkinson en Flint, 2001). Hierbij start men met één landbouwer en vraagt men aan het einde van het interview of hij of zij nog mensen kent die een nuttige bijdrage zouden kunnen leveren aan het onderzoek. Moeilijk toegankelijke populaties (zoals landbouwers op rust) kunnen op deze manier gemakkelijker bereikt worden. Wanneer men kan verwijzen naar een collega of kennis zijn de landbouwers immers gemakkelijker over te halen om mee te werken en tijd voor een interview vrij te maken. Daarenboven werden via diverse andere kanalen (zoals Groene Kring en K.L.J.) landbouwers benaderd (die dan via de sneeuwbalmethode nieuwe contacten aanreikten), opdat een optimale diversiteit aan actoren kon worden bereikt.

Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de problematiek worden landbouwers uit verschillende leeftijdsklassen en sectoren geïnterviewd. Vaak is het zo dat ook de vrouw van de landbouwer aanwezig was tijdens het gesprek. Deze vrouwen werden echter niet als afzonderlijke respondenten meegeteld.

Tabel 27 Respondenten ingedeeld volgens leeftijdscategorie

<i>Leeftijdsklasse</i>	<i>Aantal respondenten</i>
<35	7
35-50	4
50-65	5
65-80	3
>80	3

Tabel 28 Respondenten ingedeeld volgens agrarische sector

<i>Bedrijfstype</i>	<i>Aantal respondenten</i>
<i>Akkerbouwbedrijf</i>	3
<i>Melkveebedrijf</i>	4
<i>Varkensbedrijf</i>	2
<i>Gemengd bedrijf</i>	10
<i>Schape bedrijf</i>	1
<i>Paardenfokkerij</i>	1
<i>Glastuinbouw</i>	1

Alle interviews worden digitaal opgenomen en verbatim uitgetypt. Vervolgens worden de uitgeschreven teksten geanalyseerd en verwerkt in drie grote fasen.

- Open coderen: Hierbij worden alle elementen die tijdens het interview aan bod komen en relevant zijn voor het onderzoeksthema aangeduid. Zo'n element wordt een *fenomeen* genoemd. Wanneer hetzelfde fenomeen in twee of meer interviews aan bod komt spreken we niet meer van een fenomeen maar van een *concept*. Door alle interviews op deze manier te coderen komen we tot een uitgebreide lijst van concepten. De interviews worden op deze manier dus tot in hun kleinste onderdeeljes ontrafeld. Vervolgens worden de concepten door een groep van wetenschappers die bij het project betrokken zijn, opnieuw samengebracht en gegroepeerd tot categorieën.
- Axiaal coderen: In deze tweede fase gaan we op zoek naar verbanden en relaties tussen de verschillende categorieën die in de vorige fase onderscheiden werden. Door op zoek te gaan naar deze verbanden worden de verschillende stukken van de puzzel opnieuw samengebracht en krijgen we een beter inzicht in hoe alle elementen met elkaar verbonden zijn.
- Selectief coderen: In de laatste fase ten slotte, wordt op basis van de categorieën en de verbanden die ertussen bestaan een theoretisch schema uitgewerkt. Dit schema moet op een

eenvoudige manier inzicht geven in de onderzoeksvraag en een aantal sleutelementen in de verf zetten.

4.4.2. Focusgroepen rond ruimtelijke dynamiek

Een tweede belangrijk deel van het onderzoek bestaat uit het samenbrengen van een aantal landbouwers in focusgroepen. Op 7 december 2009 werd een eerste focusgroep georganiseerd waarbij 10 oudere landbouwers uit Kanegem gedurende een volledige dag werden samengebracht. Op 26 februari 2010 werd een tweede focusgroep georganiseerd waarop twee jongere landbouwers werden samengebracht.

In deze tweede fase wordt de nadruk gelegd op de productiefactor grond. Verschuivingen van deze factor hebben immers niet alleen belangrijke gevolgen voor de landbouwsector zelf, maar hebben een invloed op het uitzicht van het platteland in zijn geheel. Begrippen zoals 'verpaarding, vertuining, verrommeling, ...' van het platteland worden steeds vaker in de mond genomen. Op basis van een concreet studiegebied konden we een beter inzicht in deze fenomenen krijgen.

Voor het uitwerken van de focusgroepen werd voornamelijk gesteund op de resultaten van de interviews. Hierdoor kon dieper ingegaan worden op een aantal onderwerpen die tijdens de interviews prominent naar voren kwamen. Aangezien het van bij het begin onze bedoeling was om nadruk te leggen op de ruimtelijke dynamiek binnen het studiegebied, werden de betrokken landbouwers samengebracht rond kaartmateriaal van hun gebied. Verschillende auteurs hebben er reeds op gewezen dat het gebruik van ruimtelijke informatie zeer goede resultaten geeft in participatieve planningsprocessen (Al-Kodmany, 1999; Gimblett et al., 2001; Appleton and Lovett, 2003; Tress and Tress, 2003). Daarnaast blijkt ook dat kaartmateriaal een zeer goede hulpbron is om mensen een bepaalde milieuproblematiek beter te laten begrijpen (Bacic, et al., 2006). Wanneer de visualisatie van de ruimtelijke data interactief is en de betrokkenen de kans krijgen om actief mee te werken, spreken we van 'participatorische Geografische Informatie Systemen (participatorische GIS)' (Bacic et al., 2006; Jankowski, 2008). Steeds meer wordt ervan uit gegaan dat het werken aan de hand van participatorische GIS de ideale manier is om tot een integratie te komen van de kennis van experts enerzijds en van de inwoners van een gebied anderzijds (Barrera-Bassols and Zinck, 2003; Ryder, 2003). Het is vooral in deze context dat ervoor gekozen werd om met kaarten aan de slag te gaan. Op deze manier hopen we zoveel mogelijk informatie van de lokale landbouwers te verkrijgen. Omdat het praktisch moeilijk was om de landbouwers rond een computer met een GIS-programma samen te brengen, werd ervoor gekozen om de landbouwers op kaartmateriaal te laten werken. Aangezien de landbouwers actief konden meewerken en dingen konden aanduiden op kaart kunnen we dit ook als participatorische GIS beschouwen. De resultaten werden achteraf door een wetenschapper in het GIS-programma ingevoerd. De kleurenorthofoto van 2008 (orthofoto's, middenschalig, kleur, provincie West-Vlaanderen, opname 2008 AGIV) werd als basiskaart gebruikt. Om de interpretatie te vergemakkelijken werden de perceelsgrenzen op basis van de landbouwgebruikspcelen als overdruk op deze basiskaart aangebracht.



Figuur 28 Landbouwers aan de slag tijdens de focusgroep in Kanegem

Tijdens de focusgroepen werd gewerkt rond 4 grote thema's die tijdens de interviews herhaaldelijk naar voren kwamen en als belangrijk ervaren werden.

- Eigendom en pacht van gronden
- Schaalvergroting en het belang van familiebanden
- Ruimtelijke dynamiek op het platteland
- Verbreding en extra activiteiten

Voor elk van deze thema's werden aan de landbouwers een aantal concrete vragen gesteld. In de meeste gevallen werd hen gevraagd om hun antwoord ook op de kaart te illustreren.

Doordat de landbouwers in groepjes werden samengebracht, ontstond spontaan een discussie rond de aangebrachte onderwerpen. Hier werd dan door de moderator op ingespeeld en bijkomende vragen werden gesteld. Op deze manier werden een aantal van de elementen die in de interviews naar voren kwamen nog eens afgetoetst bij een grotere groep landbouwers. De focusgroepen kunnen dus in zekere zin ook beschouwd worden als een validatie van de data verzameld via de diepte-interviews.

De verwerking van de focusgroepen gebeurt grotendeels aan de hand van de GIS-software ArcView 9.2. De gegevens die door de landbouwers op de kaart werden aangeduid, worden gedigitaliseerd en opgeslagen. Met behulp van de software kunnen vervolgens kaarten gemaakt worden die een interpretatie geven van de verzamelde informatie.

4.5. Resultaat

4.5.1. Diepte-interviews rond motivatie

Op basis van de 22 interviews die bij Kanegemse landbouwers werden afgenomen, kunnen we 27 concepten en 3 categorieën onderscheiden.

Voor het indelen van de concepten in categorieën hebben we ons eerst en vooral gebaseerd op een aantal cruciale fasen in de levensloop van een landbouwbedrijf, die tijdens de interviews steeds weer onderscheiden werden. Deze fasen worden in het onderstaande schema weergegeven.



Figuur 29 Drie grote fasen binnen een landbouwbedrijf

- In de eerste fase beslist men of men al dan niet het ouderlijke bedrijf overneemt. Deze fase staat gelijk aan de beslissing van iemand van buiten de landbouw om een bedrijf te starten of over te nemen. In Kanegem hebben we echter geen casus gevonden van iemand die van buiten de landbouw toch in het beroep stapt. Vandaar dat we ons in de verwerking van de interviews voornamelijk op overnames gefocust hebben.
- In een tweede fase hebben we te maken met een bestaand landbouwbedrijf waarvan de bedrijfsleider beslist om naast een landbouwactiviteit ook een andere activiteit op te starten. De landbouwers geven aan dat dit in vele gevallen noodzakelijk is om het landbouwbedrijf overeind te kunnen houden en leefbaar te houden. Deze activiteiten hebben niet noodzakelijk iets met landbouw te maken. Het valt op dat men wel landbouwer in hoofdberoep blijft zodat men zonder problemen in agrarisch gebied en dus in de hoeve kan blijven. Bepaalde van die activiteiten worden immers niet toegestaan in landbouwgebied. In veel gevallen is het echter wel zo dat men een hogere inkomst haalt uit de bijkomende activiteit dan uit de landbouwactiviteit zelf. In sommige gevallen gaat men vrij ver en moet men de wet omzeilen om die activiteit toch te kunnen blijven uitvoeren (bijvoorbeeld het bouwen van een landbouwloods waarin dan later kisten en paletten gemaakt zullen worden). Naast het overschakelen op een totaal andere activiteit zijn er ook een aantal boeren die binnen de landbouw op zoek gaan naar een andere bron van inkomsten (zoals bijvoorbeeld een varkenshouder die op kippen overschakelt). We noemen dit de fase van heroriëntering.
- In de derde fase ten slotte gaat de landbouwer met pensioen of stopt hij zijn bedrijf. Hierbij moeten we wel vermelden dat we geen stoppers gevonden hebben voor het casestudy gebied. We vonden enkel landbouwers die aan hun pensioen stopten. Vandaar dat we in de verdere verwerking van de data ook enkel op deze situatie zijn verdergegaan.

Vervolgens werden de concepten in drie grote categorieën ingedeeld.

- Eerst en vooral worden factoren onderscheiden die landbouwers beïnvloeden bij de keuze om een bedrijf te starten, een bestaand bedrijf te heroriënteren of te stoppen. Vanaf nu worden dit de **'beïnvloedende factoren'** genoemd. Omdat binnen deze categorie heel wat verschillende concepten aan bod komen, werd ze in drie subcategorieën onderverdeeld nl. beïnvloedende factoren die te maken hebben met de bedrijfscontext, met de persoonlijke context en met de omgevingscontext.
- Een twee grote groep concepten zijn de sociale gevolgen die een bepaalde beslissing heeft. Zodra de landbouwer beslist heeft een bedrijf te starten, te heroriënteren of te stoppen heeft dit een aantal belangrijke sociale implicaties. Hiermee bedoelen we elementen die het persoonlijke leven van de landbouwer beïnvloeden. We noemen deze elementen vanaf nu **'sociale gevolgen'**.
- Ten slotte heeft de thematiek van het verder zetten of stopzetten van een landbouwbedrijf ook een aantal **maatschappelijke gevolgen**, die verder reiken dan enkel de persoonlijke leefwereld van de landbouwer in kwestie.

Deze categorieën komen aan bod voor elk van de drie levensfasen op een bedrijf. Afhankelijk van de fase waarin het bedrijf en de landbouwer zich bevinden, zullen echter andere klemtonen gelegd worden. In de onderstaande tabel geven we een overzicht van elk van deze categorieën en de bijhorende concepten. Er wordt ook telkens een korte interpretatie bij gegeven.

Tabel 29 Factoren binnen bedrijfscontext die de beslissing om een landbouwbedrijf over te nemen, te heroriënteren of te stoppen beïnvloeden.

Deelementen van de factor	Verklaring van de factoren
Nood aan investeringen	De evoluties in de landbouw gaan zo snel dat men verplicht is bepaalde investeringen te doen om bij te blijven en rendabel te blijven. In sommige gevallen kunnen de bedragen zeer hoog oplopen. Dit kan gevolgen hebben voor een eventuele overname of een heroriëntering in de hand werken.
Bedrijfseconomische toestand en leefbaarheid	De bedrijfseconomische toestand speelt vooral een rol wanneer men aan een heroriëntering denkt. Men zoekt naar oplossingen om het bedrijf weer leefbaar te maken of te houden.
Verhouding pacht/eigendom	De verhouding gepachte grond versus de grond in eigendom is een element dat kan spelen bij een eventuele bedrijfsovername. Wanneer men grond kan pachten van familie of kennissen is de start gemakkelijker dan wanneer men gronden moet aankopen. Wanneer men als beginnende landbouwer niet over gronden van de familie kan beschikken, is het bijna onmogelijk om te starten.
Administratieve druk	Landbouwers halen aan dat er heel wat papierwerk bij de job komt kijken en dat dit mensen kan afschrikken.
Eventuele klassering hoeve	In het geval dat de hoeve geklasseerd is, kan dit een belangrijke invloed hebben op de mogelijkheid om het bedrijf over te laten. Landbouwers zijn vaak niet geïnteresseerd omdat men te weinig mogelijkheden heeft om de hoeve functioneel te houden. Particulieren daarentegen zijn niet bereid een meerprijs te betalen voor de landbouwinfrastructuur (bv. stallen, silo's,...).

Tabel 30 Factoren binnen persoonscontext die de beslissing om een landbouwbedrijf over te nemen, te heroriënteren of te stoppen beïnvloeden.

Deeielementen van de factor	Verklaring van de factoren
Passie	De beslissing om in het vak te gaan wordt gestuurd door de liefde en de passie voor het vak. Als men in een landbouwersgezin geboren is, is het moeilijk om eruit te stappen.
Vrijheid	Landbouwers kunnen vrij beslissingen nemen, hun werkritme bepalen,... De onafhankelijkheid die ze hebben om geen verantwoording te moeten afleggen aan een baas is belangrijk.
Capaciteiten en kennis	Vandaag hebben landbouwers totaal andere capaciteiten nodig dan 20 jaar geleden. Landbouwers moeten verstandig zijn. Niet iedereen kan zomaar landbouwer worden. Men moet ondernemend zijn, managementcapaciteiten hebben, een visie kunnen uitbouwen, met werknemers kunnen omgaan, enz.
Partnerkeuze	Heel wat landbouwers geven aan dat er geen overname komt omdat de zoon of dochter iemand van buiten de sector leert kennen, die het niet ziet zitten om het bedrijf over te nemen.
Financiële zekerheid	Landbouwers halen aan dat ze meer kunnen verdienen dan gewone werknemers, maar dat ze geen financiële zekerheid hebben. Ze kunnen niet garanderen wat hun maandelijks inkomen zal zijn. Men moet kunnen omgaan met de hoogtes en de laagtes van de landbouw.
Mentaliteit van de landbouwers	Landbouwers zeggen van zichzelf dat het hun mentaliteit is om steeds meer te willen en meer te investeren. Ook wanneer het goed gaat, blijft men zware investeringen doen.
Liefde voor het buitenleven	Veel landbouwers halen aan dat ze het heel belangrijk vinden om dagelijks buiten te kunnen werken. Ook het zorg dragen voor levende wezens (planten of dieren) speelt een belangrijke rol.

Tabel 31 Sociale gevolgen van het overnemen, heroriënteren of stoppen van een landbouwbedrijf

Sociale gevolgen	
Sociaal gemis na pensioen	Landbouwers op rust geven aan dat ze het moeilijk hebben met het feit dat ze veel minder sociaal contact hebben dan vroeger. Hierbij verwijst men naar klanten op de boerderij zelf, maar ook veehandelaars, leveranciers, ...
Verlaten van de hoeve na pensioen	In vele gevallen moet de boer na zijn pensioen de hoeve verlaten. Daar hebben landbouwers het heel moeilijk mee. Vaak wonen ze al van bij hun geboorte op 'het hof'. Soms wordt er gezocht naar oplossingen om toch te kunnen blijven indien het bedrijf door familie wordt overgenomen. Sommige landbouwers blijven na hun pensioen in beperkte mate verder doen om niet weg te moeten uit de hoeve.
Generatieconflict	Voordat een bedrijf volledig over genomen wordt, wordt er vaak een periode aan samenuitbating gedaan, waarbij ouders en kinderen samen het bedrijf leiden. In sommige gevallen kiest men er dan ook voor om samen op het hof te wonen. Dit leidt in veel gevallen tot spanningen en generatieconflicten. Maar ook wanneer de ouders verhuizen en het bedrijf volledig in handen van de kinderen komt, ontstaan vaak spanningen over de manier waarop het bedrijf gerund wordt.
Familieruzie bij sterfgeval	Er wordt aangehaald dat er vaak familieruzies of conflicten ontstaan wanneer de ouders sterven. Vaak is er op dat ogenblik veel geld mee gemoeid en dat kan tot spanningen leiden.
Sociaal netwerk en levensstijl	Wanneer men een landbouwbedrijf start of overneemt wordt men opgenomen in het sociaal netwerk rond het bedrijf en houdt men er vaak een bepaalde levensstijl op na.
Verweving van privé en professioneel leven	Bij landbouwers is er vaak een verweving van hun professioneel en privéleven. Belangrijke momenten in het privéleven hebben vaak ook belangrijke veranderingen op het bedrijf tot gevolg. We denken hierbij bijvoorbeeld aan huwelijk, geboorte, sterfte, scheiding,... Het unieke karakter van een familiebedrijf komt hier duidelijk tot uiting.

Tabel 32 Factoren binnen omgevingscontext die de beslissing om een landbouwbedrijf over te nemen, te heroriënteren of te stoppen beïnvloeden.

Deelelementen van de factor	Verklaring van de factoren
Sociale druk tot investeren	Landbouwers hebben vaak het gevoel dat er een sterke sociale druk van collega-landbouwers is om te investeren. Wanneer de buur een nieuwe stal zet, wil men niet achterblijven.
Landbouw als hoofdberoep	In de loop van hun carrière kiezen landbouwers er vaak voor om naast hun landbouwactiviteiten een andere activiteit te gaan uitvoeren. Vaak groeit deze oorspronkelijke nevenactiviteit uit en wordt ze belangrijker dan de landbouwactiviteit. Toch blijft landbouw het hoofdberoep omdat men anders in de problemen kan komen met vergunningen en dergelijke meer. De omgevingscontext zorgt er dus voor dat ze landbouw in hoofdberoep blijven ondanks het feit dat dit vaak niet meer strookt met de realiteit.
Veranderende wetgeving	Belangrijke veranderingen in de wetgeving kunnen ervoor zorgen dat bepaalde landbouwers opgeven en hun bedrijf stopzetten. Het gaat dan vooral om veranderingen die zware herstructureringen en investeringen vragen zoals bv. de wet dat zeugen een vrije uitloop nodig hebben.

Tabel 33 Maatschappelijke gevolgen van het overnemen, heroriënteren of stoppen van een landbouwbedrijf.

Maatschappelijke gevolgen	
Hoeves verdwijnen uit de landbouw	Wanneer landbouwers met pensioen gaan en het bedrijf niet overgenomen wordt, gebeurt het vaak dat de hoeves uit de landbouw verdwijnen en aan particulieren verkocht worden. Hierbij gaat het vaak om welgestelde particulieren.
De grond wordt herverdeeld onder landbouwers	In de meeste gevallen wordt de grond verdeeld onder naburige landbouwers, wanneer een bedrijf stopgezet wordt.
Ruimtelijke kwaliteit van het platteland	Wanneer bij heroriëntering gekozen wordt voor een activiteit buiten de landbouw, maar men toch in landbouwgebied blijft, kan dit gevolgen hebben voor de kwaliteit van de open ruimte. Een eventuele verrommeling van het platteland is afhankelijk van de aard en de schaal van de activiteiten. We stooten hierbij op enkele lacunes en problemen in de huidige wetgeving.

Naast deze drie categorieën waren er nog een aantal elementen die niet onmiddellijk thuis horen in een van bovenstaande categorieën, maar wel aan bod kwamen tijdens de interviews. Deze elementen hebben vaak slechts indirect iets met het onderzoeksthema te maken. In onderstaande tabel vinden we deze elementen terug.

Tabel 34 Verschillende elementen die vernoemd werden met betrekking to de problematiek van het overnemen, heroriënteren of stoppen van een landbouwbedrijf.

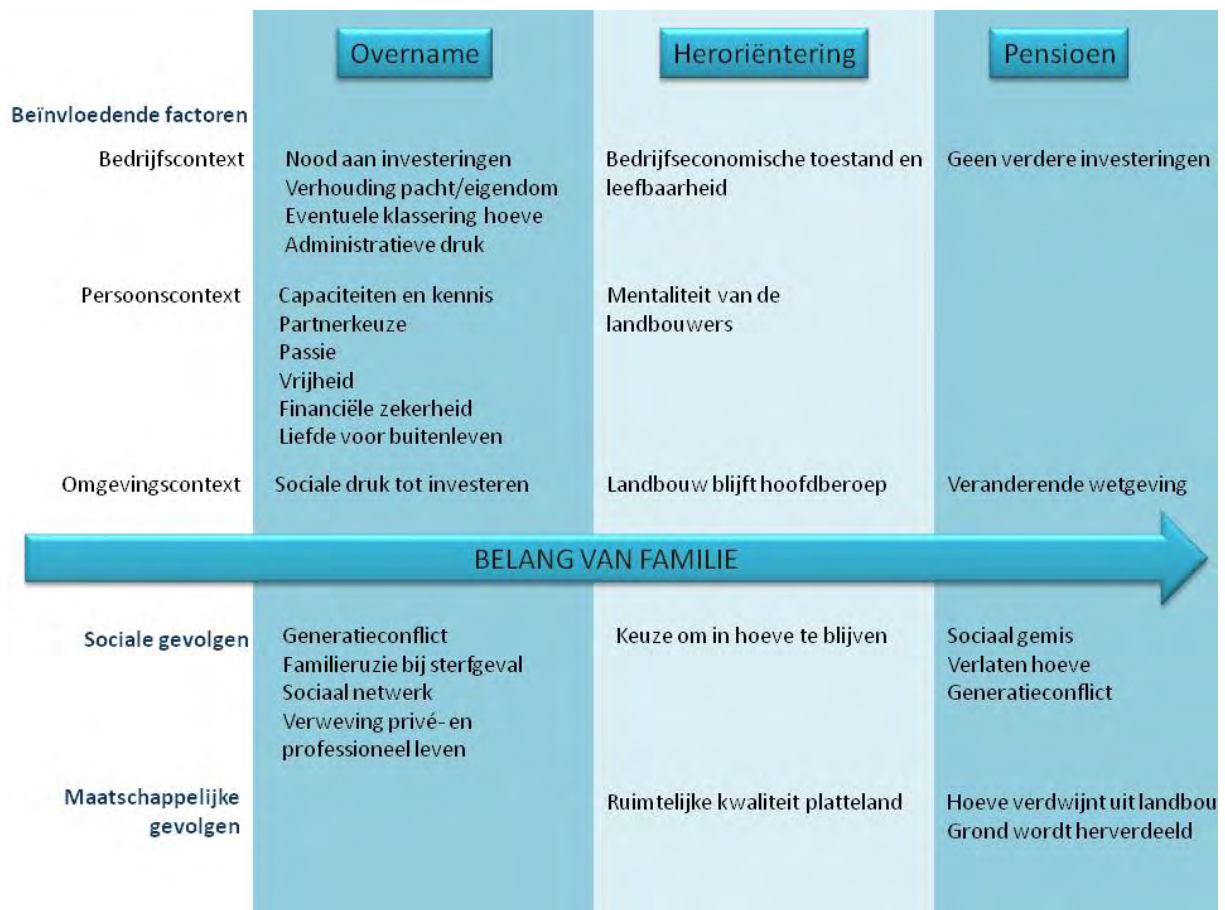
Varia	
Versnippering van de grond door successie	In het casestudygebied was blijkbaar tot voor kort een belangrijke grootgrondbezitter aanwezig waarvan heel wat boeren pachtten. Zijn recente overlijden en de zware financiële druk door de successierechten, noodzaakten de erfgenamen de grond te verkopen. Door dit mechanisme krijgt de grond een versnipperde eigendomsstructuur.
Machtsrelatie met grootgrondbezitter	In een aantal gevallen werd erop gewezen dat de landbouwers nog heel veel ontzag hebben voor de grootgrondbezitter waarvan ze pachtten. Ze durven niet echt tegen zijn mening ingaan ook al strookt dit niet met de wetgeving (bv. gezamenlijk verkopen van grond en productierechten).
Onderhoud pachthoeves	Er wordt aangehaald dat pachthoeves vaak veel slechter onderhouden worden dan hoeves die in eigendom zijn van de landbouwer

Eén concept hebben we niet in een van de drie bovenstaande categorieën onderverdeeld omdat het tijdens alle interviews zeer nadrukkelijk naar voren kwam. Het is het belang van de familie.

Tabel 35 Het belang van familie wordt als een afzonderlijk concept beschouwd

Familie	
Belang van familie	Gedurende het hele beslissingsproces om een bedrijf over te nemen, te heroriënteren of te stoppen, speelt de familie een heel belangrijke rol. Heel vaak wordt advies ingewonnen of worden beslissingen gezamenlijk genomen. Ook voor het doorgeven van kennis is familie cruciaal. Daarnaast is een familiaal netwerk ook heel belangrijk in het pachten van gronden, mestafzet, enz.

Na het indelen van concepten in categorieën en het zoeken naar verbanden tussen deze categorieën zijn we in staat om een theoretisch schema op te stellen dat ons meer inzicht moet geven in de problematiek.



Figuur 30 Verklarend schema met betrekking tot de problematiek van overnemen, heroriënteren of stoppen van landbouwbedrijven voor de casestudy Kanegem.

Dit schema wordt opgebouwd aan de hand van de drie grote levensfasen binnen een landbouwbedrijf die we op basis van de interviews konden onderscheiden. Voor elk van deze drie fasen werden door de respondenten een aantal factoren genoemd die belang hebben bij de beslissing of een bedrijf al dan niet wordt overgenomen, geheroriënteerd of gestopt. Daarnaast kwamen tijdens de interviews ook steeds de sociale en maatschappelijke gevolgen die elk van deze drie fasen met zich meebrengen aan bod. De invulling van deze drie categorieën is echter verschillend naargelang van de fase waarin het bedrijf zich bevindt.

Centraal door de drie fasen heen loopt het ‘belang van familie’. Voor alle respondenten bleek de familie en de band ermee op een of andere manier cruciaal te zijn. Hierbij speelt familie niet enkel in de beslissing om een bedrijf over te nemen of te stoppen, maar ook in de investeringen die men al dan niet doet aan het einde van zijn carrière, de kennis die men doorkrijgt van zijn ouders, de keuze om een alternatieve activiteit te starten, het sociale netwerk waartoe men behoort, enz. Omdat familie blijkbaar zo’n belangrijke rol speelt en in elk van de categorieën ondergebracht kan worden, gaven we het een centrale plaats in het schema.

Overname: Heel wat factoren beïnvloeden de beslissing van een jonge landbouwer om al dan niet het ouderlijk bedrijf over te nemen. In eerste instantie zijn er de bedrijfseconomische aspecten die bepalen of men het al dan niet ziet zitten om een overname te doen. Hierbij komt men steeds terug op de nood tot investeren. De omvang van de nodige investeringen bepaalt in belangrijke mate de beslissing om al dan niet over te nemen. Maar daarnaast spelen ook andere elementen een rol zoals de grond waarover men beschikt en of die in eigendom is of niet, de administratieve druk, enz... Daarnaast kunnen ook zeer specifieke elementen zoals de klassering van het hoevegebouw een rol spelen in de beslissing. Naast deze bedrijfsfactoren

spelen de persoonsgebonden kenmerken ook een zeer belangrijke rol tijdens deze eerste fase. Het belang dat de persoon in kwestie hecht aan vrijheid, aan passie voor het vak, aan financiële zekerheid, enz. is bepalend in de uiteindelijke beslissing. Voor de ene persoon zijn dit doorslaggevende elementen om erin te stappen en voor de andere net niet. Oudere landbouwers geven ook aan dat kennis en scholing steeds belangrijker wordt. Dat men de kinderen enkel aanmoedigt om het bedrijf over te nemen, wanneer ze daar ook de nodige capaciteiten voor hebben.

Wanneer men net in het bedrijf gestapt is ervaren jonge landbouwers blijkbaar ook een zekere sociale druk om te investeren. *“Wanneer de burens een nieuwe stal zetten, dan kunnen wij niet achterblijven.”*

Zodra de beslissing genomen is om in het vak te stappen, brengt dit een aantal belangrijke sociale gevolgen met zich mee. Zowel de oudere als jongere landbouwers wijzen erop dat er in die eerste fase vaak conflicten ontstaan tussen de ouders en de kinderen. De ouders willen zich aanvankelijk nog te veel ‘moeien’ in het bedrijf en de kinderen willen het op hun eigen manier doen. Zeker wanneer de ouders op de hoeve blijven kunnen de conflicten hoog oplopen. Uit de interviews bleek wel dat de landbouwers durven toegeven dat er problemen zijn of geweest zijn, maar ze willen er niet dieper op ingaan of over uitweiden.

Een ander gevolg is dat de jonge landbouwers spontaan opgenomen worden in het sociaal netwerk waartoe hun ouders (en soms zichzelf ook) al lang behoren. Dit maakt het een vlotte en gemakkelijke overgang. Voor een stuk nemen ze de gewoontes en levensstijl van de ouders over. Dit wordt door de landbouwers als belangrijk en aangenaam ervaren.

In deze hele fase is familie ontzettend belangrijk. De band met de familie, de kennis, expertise, steun en mening van de familie zijn doorslaggevend in de beslissing om al dan niet over te nemen.

Heroriëntering: Zoals al vermeld geven de meeste respondenten aan dat er op een gegeven ogenblik een kantelmoment komt voor het bedrijf. Wanneer men wil verder doen met het bedrijf moeten bepaalde beslissingen genomen worden. Men moet er een andere activiteit bijnemen, binnen de landbouw op een andere activiteit overstappen, verbreden,... De belangrijkste beïnvloedende factor om deze beslissing te nemen is de bedrijfseconomische toestand. Maar landbouwers halen ook andere elementen aan zoals de mentaliteit van landbouwers om steeds meer te willen. Hierbij stelt men dat het in sommige bedrijven echt goed gaat, maar dat men dan toch op zoek gaat naar andere activiteiten om nog meer winst te kunnen maken.

Ook hier wijst men op het belang van familie. Hier gaat het dan vooral om kennis die nog ergens in de familie aanwezig is. Men gaat bijvoorbeeld terug naar een activiteit die de ouders of grootouders soms tientallen jaren geleden hebben uitgevoerd.

Een belangrijke problematiek die aan bod komt bij de heroriëntering van een bedrijf is die van ruimte en vergunningen. Om in het agrarisch gebied te kunnen blijven (en dus in de hoeve) blijven landbouwers hun landbouwactiviteit als hoofdactiviteit aangeven ook al is dit in realiteit niet altijd het geval. In sommige gevallen moet men zelfs de wet omzeilen. Maar vertrekken uit de hoeve en het volledig achterlaten van de landbouw is voor de meesten geen optie. Deze situatie heeft een belangrijk maatschappelijk gevolg, namelijk de zogenaamde verrommeling van het platteland: kleine activiteiten in het agrarisch gebied die steeds groter uitgroeien en een belangrijke invloed hebben op de kwaliteit van de open ruimte. Figuur 31 geeft een voorbeeld van hoe een landbouwbedrijf omgevormd wordt tot een andere activiteit en de invloed hiervan op de open ruimte.



Figuur 31 Landbouwbedrijf in Kanegem dat nu een alternatieve bestemming kent.

Pensioen: Zoals al vermeld vonden we geen casus waarbij een actief landbouwbedrijf ervoor koos om te stoppen. De landbouwers die wij spraken kozen ervoor om verder te doen tot aan hun pensioen.

Het feit of er nog verder investeringen gebeuren op bedrijven waarvan de bedrijfsleiders de 50 voorbij zijn, hangt in eerste instantie af van het zicht op een opvolger. Wanneer er geen opvolger is, dan worden geen extra investeringen meer gedaan. Men wil er gewoon voor zorgen dat men tot aan zijn pensioen een inkomen kan halen uit het bedrijf. Wanneer er wel een opvolger is, doet men wel nog zwaardere investeringen (zoals nieuwe stallen, enz.).

Het stopzetten van het bedrijf heeft een aantal belangrijke sociale gevolgen. In eerste instantie wijzen de landbouwers erop dat ze plots veel minder sociale contacten hebben. Op het actieve bedrijf kwamen ze in aanraking met veehandelaars, mensen die op de boerderij iets kwamen kopen, handelaars enz. Dat valt weg zodra men het bedrijf stopzet. Daarnaast valt het verlaten van de hoeve de meeste landbouwers heel erg zwaar. Ze hebben er vaak hun ganse leven gewoond en het in handen geven aan de volgende generatie valt vaak heel moeilijk. Het gebeurt dan ook geregeld dat hierover een conflict ontstaat tussen de beide generaties.

Wanneer het bedrijf uit de landbouw verdwijnt, heeft dit ook een aantal maatschappelijke gevolgen. In eerste instantie is het zo dat de hoeve zelf vaak uit de landbouw verdwijnt. In vele gevallen zijn het bemiddelde mensen die de hoeves opkopen en restaureren. De gronden en de productierechten zelf worden in de meeste gevallen verdeeld onder de naburige landbouwers.

Tijdens de interviews kwam het ook regelmatig aan bod dat een deel van de landbouwers ook na hun pensioen hun landbouwactiviteiten blijven voortzetten. Op deze specifieke situatie werd tijdens de focusgroepen dieper ingegaan.

4.5.2. Focusgroepen rond ruimtelijke dynamiek

Tijdens de focusgroep werd aan de landbouwers vragen gesteld met betrekking tot de ruimtelijke dynamiek in hun regio op basis van vier grote thema's. Bij de verwerking van de data werden deze thema's echter niet strikt gescheiden gehouden en sommige elementen worden op 1 kaart voorgesteld. Zoals bij het bespreken van de methodologie vermeld werd, werden twee afzonderlijke focusgroepen georganiseerd: één met oudere en één met jongere landbouwers. De resultaten van deze twee focusgroepen worden soms afzonderlijk besproken omdat dit een beter inzicht geeft in de verschillen tussen de twee generaties.

4.5.2.1. Schaalvergroting en groei

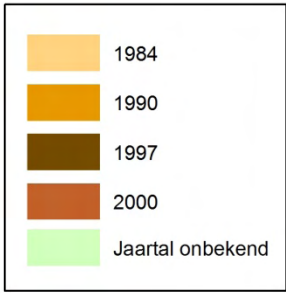
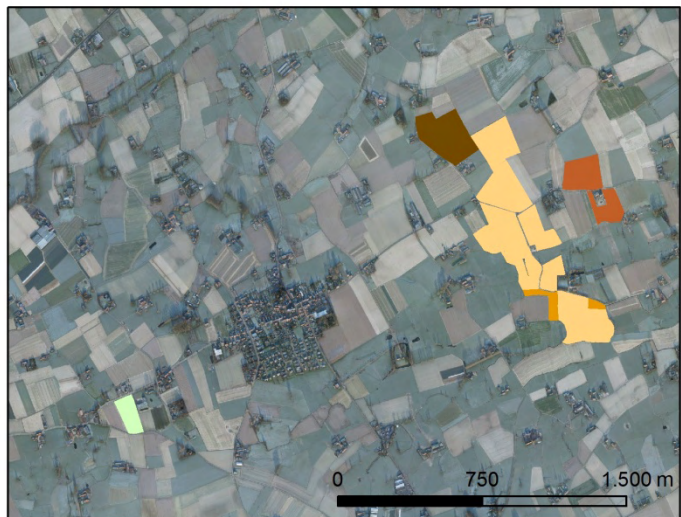
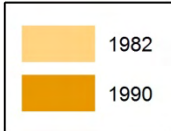
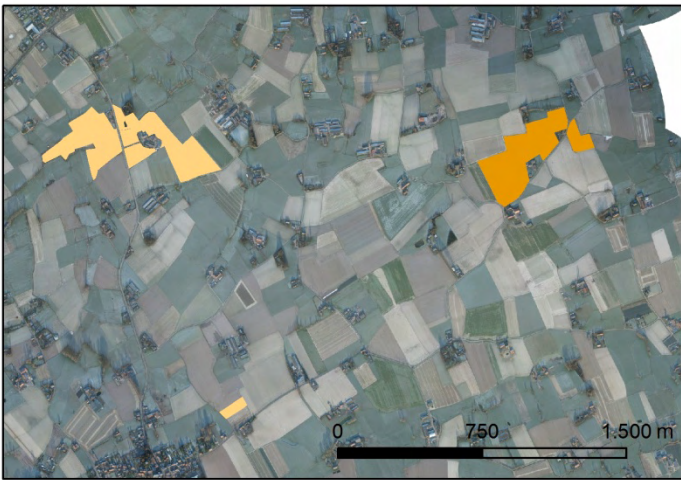
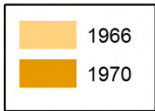
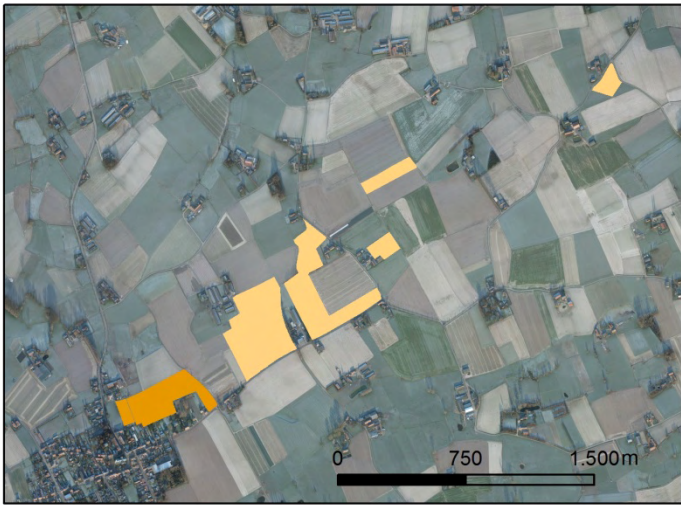
In eerste instantie werd gepolst naar de dynamiek die afzonderlijke bedrijven in de loop van hun bestaan hebben doorgemaakt. Aan elk van de landbouwers werd gevraagd om aan te geven hoe hun bedrijf geëvolueerd is sinds de dag dat zijzelf bedrijfsleider werden. Voor elk bedrijf afzonderlijk werd een kaart gemaakt om de evolutie weer te geven (Figuur 32)

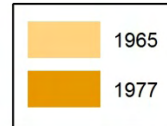
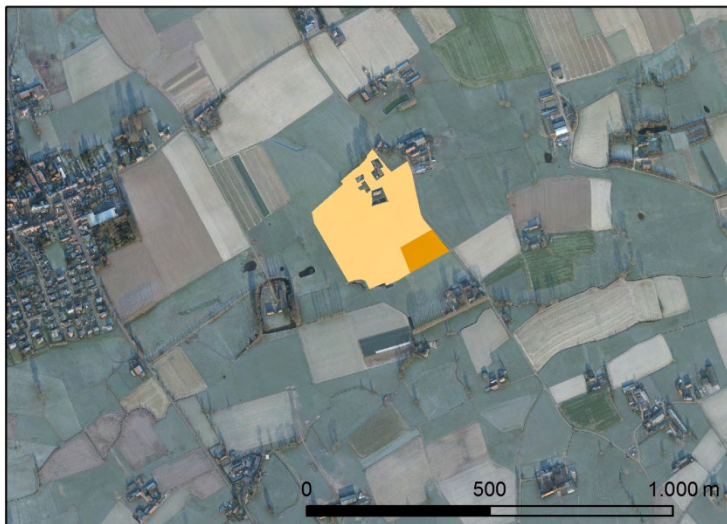
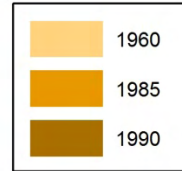
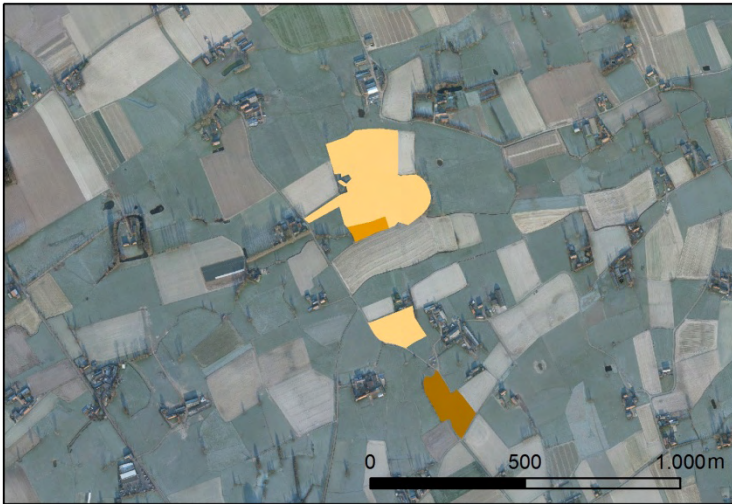
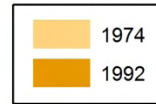
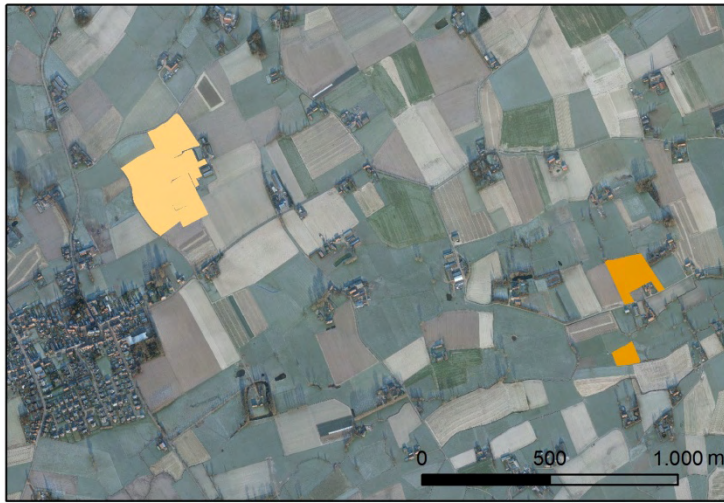
Figuur 32 geeft de resultaten voor de individuele evolutie van de bedrijven van de oudere landbouwers. Voor elk van deze bedrijven zien we eigenlijk een gelijkaardige tendens. Nadat het bedrijf eerst een vrij lange periode stabiel blijft (bij de meeste 10 tot 20 jaar) kent men een beperkte uitbreiding in de hoeveelheid grond. Daarna blijft het bedrijf eigenlijk weer stabiel tot aan de pensionering van de bedrijfsleider. Deze tendens stemt overeen met de resultaten van de diepte-interviews. Hier geven de landbouwers duidelijk aan dat er verschillende fases zijn in de levensloop van een bedrijf. Het verwerven van extra grond kunnen we plaatsen in de fase van heroriëntering waar landbouwers op zoek gaan naar nieuwe mogelijkheden voor hun bedrijf. Opvallend is echter dat de meeste bedrijven na deze eerste uitbreiding niet meer verder zijn gegroeid. We kunnen hier dus niet echt van een opvallende schaalvergroting spreken.

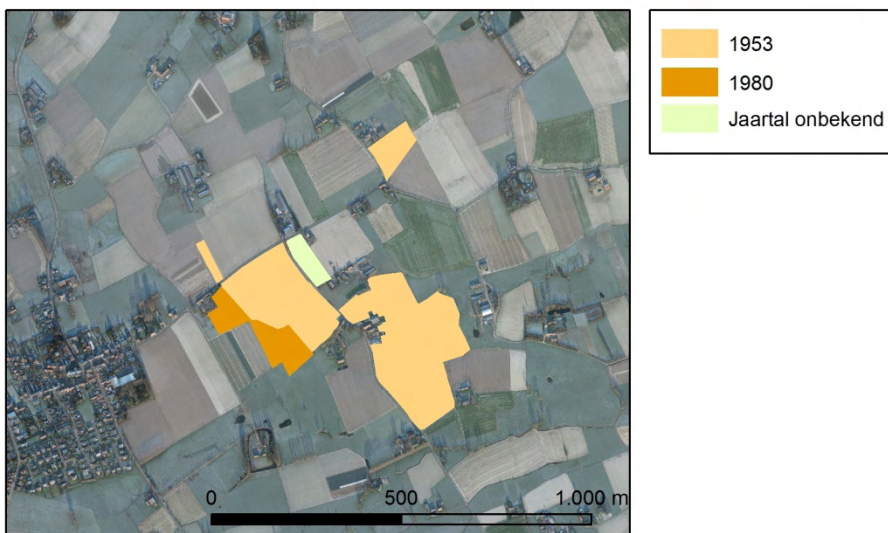
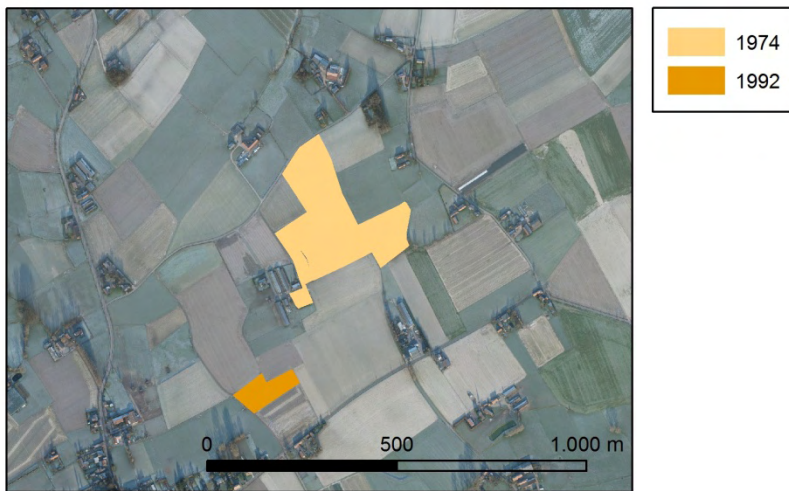
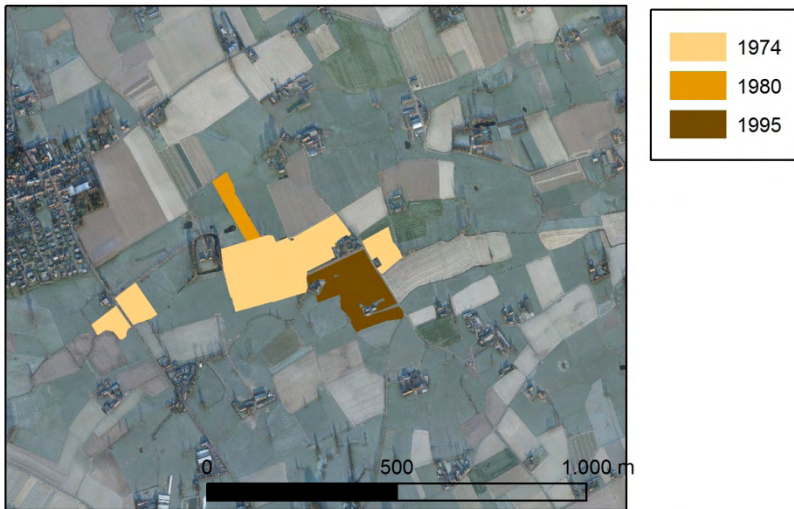
Hiervoor kunnen we verschillende oorzaken aangeven. Eerst en vooral geven deze kaarten de situatie weer van een aantal oudere landbouwers. Dit verklaart in belangrijke mate waarom ze de voorbije jaren geen nieuwe grond meer verworven hebben. Daarnaast wordt ook aangegeven dat er in de regio slechts in zeer beperkt mate gronden vrijkomen. Vaak zijn deze op voorhand al uit de hand verkocht waardoor er bijna geen kans is om nieuwe grond te verwerven.

Uit de interviews bleek dat er heel wat gronden verkocht of verpacht worden onder familieleden. Ook uit de focusgroep bleek dat familierelaties binnen het gebied zeer belangrijk zijn. Van de 10 landbouwers die deelnamen aan de focusgroep zijn er 9 die hun bedrijf van hun directe familie hebben overgenomen. In de meeste gevallen van de ouders, maar ook van schoonouders, ooms of tantes. Slechts één van de tien landbouwers heeft zijn bedrijf van 'buitenstaanders' overgenomen. Zodra een bedrijf is overgenomen zien we echter dat er zo goed als geen uitwisseling van gronden meer voorkomt en dat de hoeveelheid grond vrij stabiel blijft.

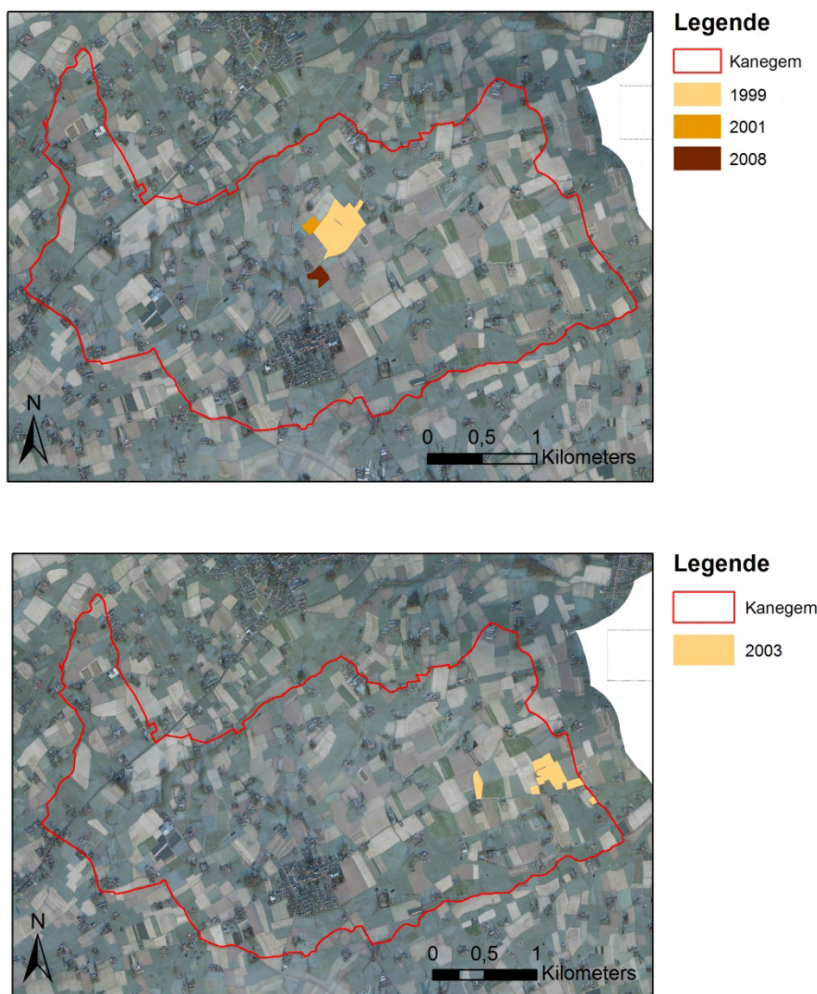
De jongere landbouwers daarentegen geven wel aan dat ze geïnteresseerd zijn om vrij snel in oppervlakte te groeien. Ook hier is het basisprobleem echter dat er zo goed als geen grond vrijkomt in de omgeving. Ook zij geven aan dat de druk op de grond enorm groot is en dat de verkoop van gronden vaak vooraf en uit de hand geregeld wordt, waardoor ze het gevoel hebben dat ze geen eerlijke kans gekregen hebben om die grond te verwerven. Figuur 33 geeft de resultaten van de twee jongere landbouwers. Beiden geven echter ook aan dat ze nog over heel wat grond beschikken buiten Kanegem.







Figuur 32 Individuele evolutie van de bedrijven van de deelnemers aan de eerste focusgroep



Figuur 33 Individuele evolutie van de bedrijven van de deelnemers aan de tweede focusgroep

4.5.2.2. Ruimtelijke dynamiek

Een tweede element waarnaar gevraagd werd, is de ruimtelijke dynamiek binnen het gebied. Hierbij vroegen we in eerste instantie naar landbouwbedrijven die verkocht werden, en hoe de grond verdeeld werd, bedrijven die failliet gegaan zijn, enz. De oudere landbouwers hebben eigenlijk niet eenduidig op deze vraag geantwoord en ook geen voorbeelden op kaart aangeduid. De jongeren konden echter een paar bedrijven in beeld brengen waar de laatste tijd een zekere mobiliteit van grond geweest is of verwacht wordt.

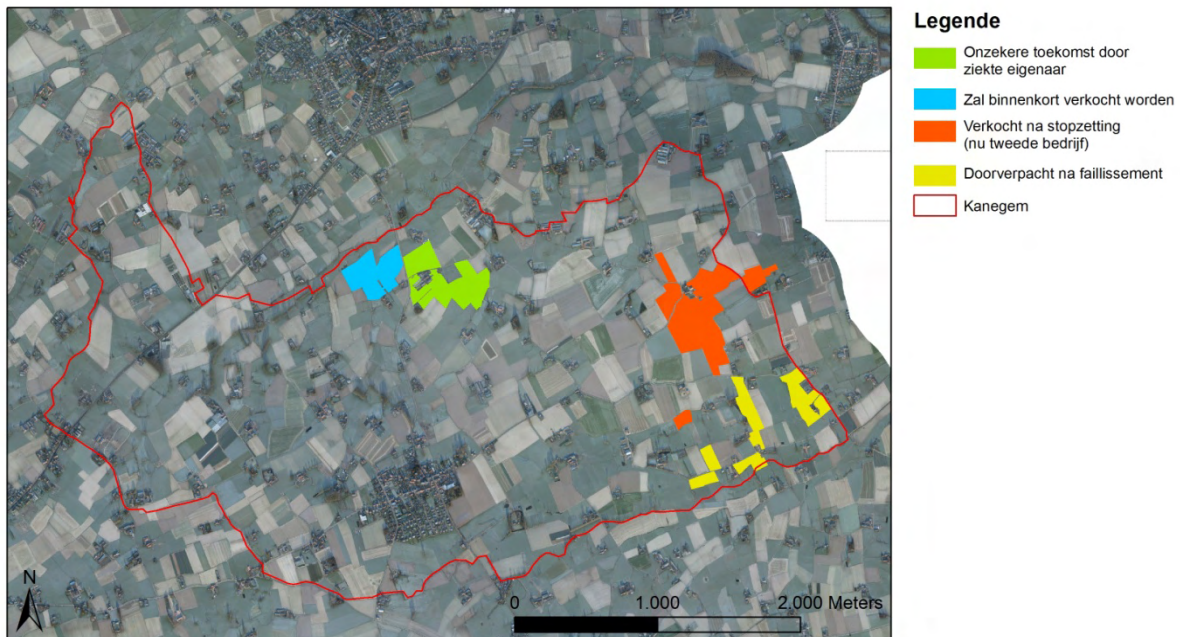
Op basis van Figuur 34 kunnen we stellen dat er toch heel wat dynamiek is binnen Kanegem. De jongere boeren gaven echter ook hier weer aan dat het zeer moeilijk is om de grond die vrijkomt te verwerven. Vaak wordt de verkoop van de grond tussen een paar mensen onderling geregeld zonder dat dit ergens officieel wordt aangekondigd. Men heeft dus vaak niet de mogelijkheid om mee te bieden. Het hebben van een sociaal netwerk speelt hierin een cruciale rol. Om te weten te komen wanneer welke gronden zullen vrijkomen, moet men over een uitgebreid sociaal netwerk beschikken. Indien dit niet het geval is, zijn de gronden vaak al uit de hand verkocht nog voor men wist dat ze te koop waren.

Daarnaast is het zo dat in een aantal gevallen de voorbije jaren de gronden van een bedrijf dat stopgezet wordt, in één keer verkocht worden. Voor jonge, startende landbouwers is het financieel onmogelijk om 'zulke grote hoeveelheden grond in een keer aan te kopen.

Blijkbaar hechten stoppende boeren er (om emotionele redenen) belang aan dat hun gronden samenblijven. Want het zou hen wellicht meer opbrengen mochten ze hun grond in afzonderlijke percelen verkopen. Als gevolg hiervan werden er de voorbije jaren heel wat gronden verkocht aan mensen van buitenaf.

Aangezien de jongere boeren meer nood hebben aan grond zijn ze veel beter op de hoogte van de grondmobiliteit en ruimtelijke dynamiek in hun streek.

Grondmobiliteit



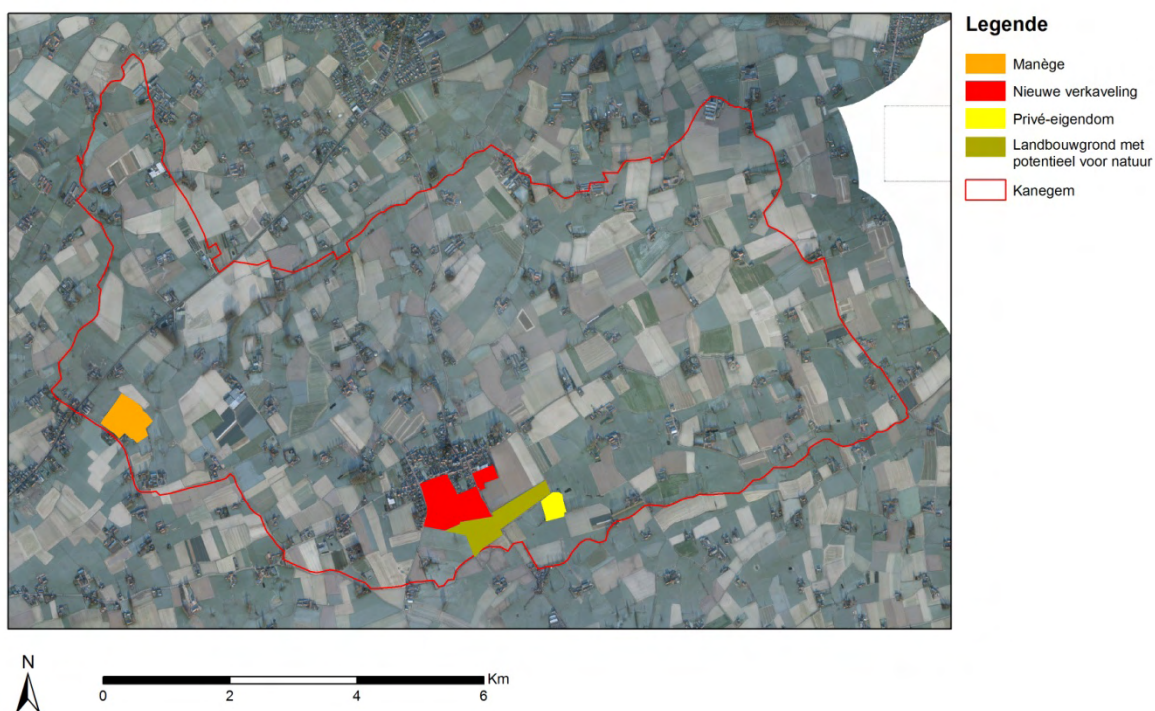
Figuur 34 Grondmobiliteit in Kanegem, zoals aangegeven door de jongere landbouwers

Een tweede onderwerp dat werd aangekaart, is het verdwijnen van gronden uit de landbouw. Zowel aan de oudere als aan de jongere boeren werd gevraagd de gronden die uit de landbouw verdwenen zijn op kaart aan te geven. Er werd hen ook gevraagd aan te geven voor welke functie die gronden nu gebruikt worden (Figuur 35).

De oudere landbouwers gaven aan dat er in Kanegem in de voorbije decennia slechts een beperkt aantal gronden uit de landbouw onttrokken werden om in te schakelen voor andere functies. De belangrijkste veranderingen dateren van 1980 en 1998 toen de gronden ten zuiden van de dorpskern verkaveld werden. Daarnaast gaven de landbouwers ook één geval aan van een hoeve die uit de landbouw verdwenen is en waar nu een vrij groot stuk grond als privé-domein gebruikt wordt. Hier zou men dus van vertuining op zeer kleine schaal kunnen spreken. Voorts geven de landbouwers aan dat er tot nog toe in Kanegem geen enkel stuk landbouwgrond in natuur is omgezet, maar dat de laaggelegen en drassige grond ten zuiden van de nieuwe verkaveling hier wel het beste potentieel voor zou hebben. De manege in het westen van het dorp werd door de oudere landbouwers in focusgroep niet echt als een afzonderlijke activiteit beschouwd. Het is zeker niet zo dat ze zich hieraan storen of het gevoel hebben dat dit ervoor zorgt dat er grond ten onrechte uit de landbouw wordt onttrokken.

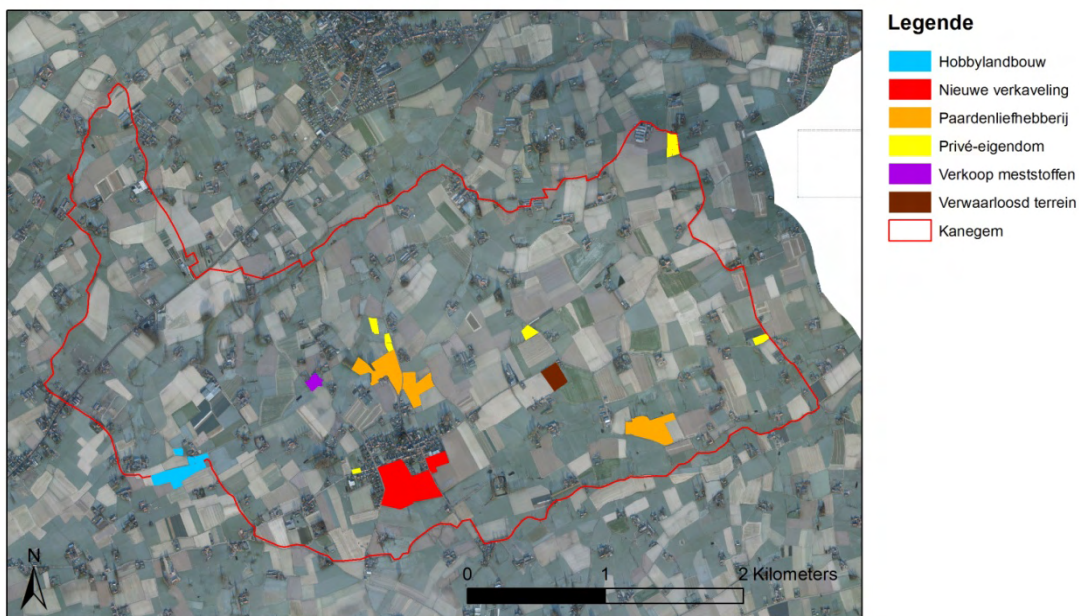
De jongere landbouwers daarentegen gaven veel meer gronden aan die volgens hen uit de landbouw verdwenen zijn (Figuur 36).

Functiewijzigingen van landbouwgrond



Figuur 35 Functiewijzigingen van landbouwgrond in Kanegem zoals aangegeven door de oudere landbouwers

Functiewijzigingen van landbouwgrond (jongere landbouwers)



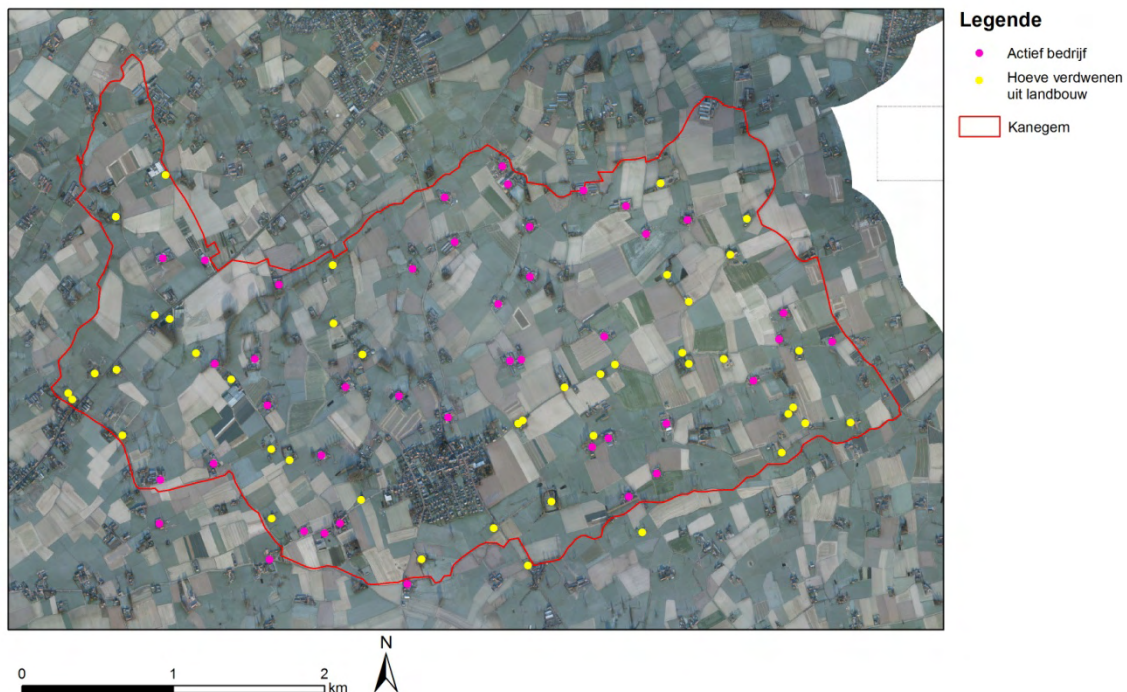
Figuur 36 Functiewijzigingen van de landbouwgrond in Kanegem zoals aangegeven door de jongere landbouwers

De jongere landbouwers waren veel strenger. Zodra er een andere functie wordt uitgeoefend dan landbouw in hoofdberoep is de grond wat hen betreft uit de landbouw verdwenen. We zien hier dus duidelijk een verschil in interpretatie en mening tussen de oudere en de jongere landbouwers. De ouderen geven aan dat er vrijwel geen grond uit de landbouw

verdwenen is en zien ook geen spanningen of problemen tussen de verschillende gebruikersgroepen van het platteland. De termen ‘verpaarding en vertuining’ zijn voor hen dan ook lege begrippen die geen aanhang kennen. De jongere landbouwers daarentegen voelen wel concurrentie met andere ruimtegebruikers. Ze hebben het er moeilijk mee dat er grond naar particulieren gaat als tuin of als paardenwei, terwijl zij het net zeer moeilijk hebben om extra grond te verwerven. In hun ogen bestaan de begrippen ‘verpaarding’ en ‘vertuining’ dus wel degelijk en zij ervaren dit ook effectief als een probleem.

Vervolgens werd ook gevraagd een overzicht te geven van de hoeves die nog actief zijn en de hoeves die de voorbije 30 jaar uit de landbouw verdwenen zijn (Figuur 37). Vooral de oudere landbouwers hadden hier heel wat kennis over. Zoals Figuur 37 toont is er een zeer groot aantal hoeves verdwenen. Hierbij geeft men aan dat de bijbehorende landbouwgronden in de meeste gevallen door collega-landbouwers werden overgenomen. De gebouwen zelf daarentegen werden vaak als woonhuis door particulieren gebruikt.

Actieve bedrijven en hoeves die uit de landbouw verdwenen zijn



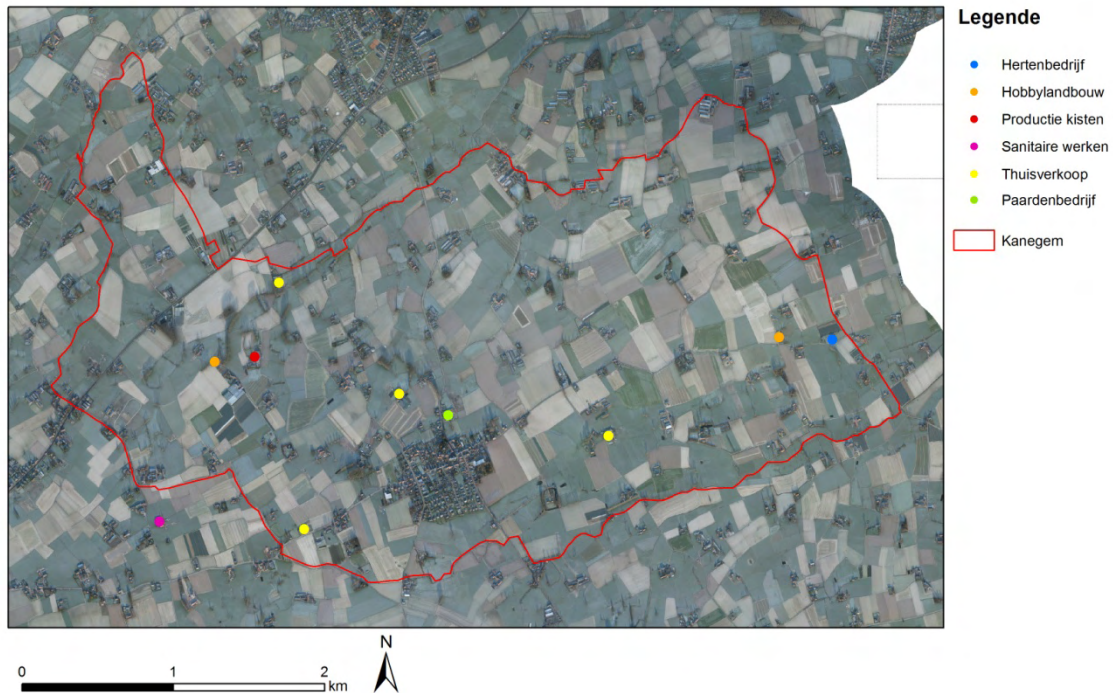
Figuur 37 Overzicht van actieve hoeves en hoeves die de voorbije decennia uit de landbouw verdwenen zijn

Het grote aantal hoeves dat uit de landbouw verdwenen is, impliceert een sterke schaalvergroting bij de naburige bedrijven. Dit komt echter niet overeen met het beeld dat in de focusgroep van de 10 oudere landbouwers naar voren komt. Geen enkele van die bedrijven is in de loop van zijn bestaan echt spectaculair gegroeid. De jongere landbouwers daarentegen geven aan dat er toch heel wat grondmobiliteit geweest is de voorbije jaren. Maar vaak gaat de grond in zijn geheel over naar iemand van buiten de gemeente. Net zoals zij zelf ook over heel wat gronden buiten de gemeente beschikken.

4.5.2.3. Verbreding binnen de landbouw en extra activiteiten

Tijdens de focusgroep polsten we ook naar het voorkomen van allerlei vormen van extra activiteiten die er door landbouwers op nagehouden worden in het studiegebied.

Verbreding en extra activiteiten op actieve bedrijven



Figuur 38 Verbreding en extra activiteiten op landbouwbedrijven in Kanegem, zoals aangegeven door de oudere landbouwers

Het aantal bedrijven in Kanegem dat aan verbreding doet is zeer beperkt. De belangrijkste vorm van verbreding is het verkopen van eigen producten op de hoeve zelf. Dit gebeurt in verschillende sectoren (aardbeien, aardappelen, witloof, vlees, enz.). Andere vormen van verbreding zoals hoevertoerisme komen hier niet voor. Een eenmalige poging voor hoevertoerisme werd beëindigd toen het niet rendabel bleek in deze regio. De landbouwers geven aan dat dit best potentieel kan hebben in toeristische regio's zoals de kuststreek, maar voor hun gebied geloven ze er niet in.

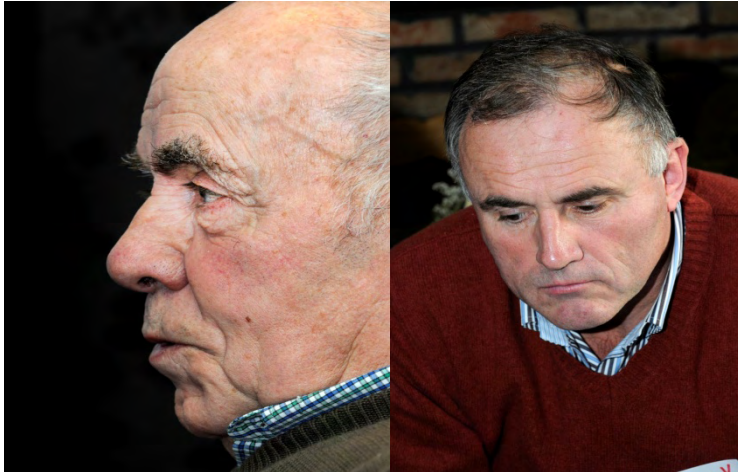
Naast deze vormen van verbreding zijn er een aantal landbouwbedrijven langzamerhand op een andere activiteit overgeschakeld (bv. kisten, sanitaire werken, enz.). Deze bedrijven zijn echter nog steeds op het platteland in de oorspronkelijke hoeve gevestigd.

Ook hier zien we een duidelijk verschil in interpretatie en mening tussen de generaties. De bovenstaande kaart geeft de mening van de oudere landbouwers. Zij vinden dat er in hun gemeente wel enkele vormen van verbreding aanwezig zijn. De kaart voor de jongere landbouwers ontbreekt echter, omdat zij geen enkele vorm van verbreding zien. Zij hebben een veel striktere interpretatie van het begrip en zijn ook hier veel strenger dan de ouderen. Zij beschouwen deze activiteiten gewoonweg niet meer als landbouw en dus ook niet als verbrede landbouw. De herten, schapen en paardenboerderijen beschouwen zij als liefhebberij en niet als landbouw. Ook de mensen die kisten bouwen of aan sanitaire werken doen beschouwen zij niet meer als landbouwers en de thuisverkoop vinden zij niet echt een vorm van verbreding.

Ook hier komen de spanningen rond de beschikbaarheid van landbouwgrond weer naar boven. De oudere landbouwers die geen grond meer nodig hebben, vinden het geen enkel probleem dat landbouwers er bepaalde nevenactiviteiten op nahouden. Voor de jongere landbouwers ligt dit duidelijk gevoeliger.

4.5.2.4. Pensioenboeren

Een element dat steeds weer voor kwam tijdens de beide focusgroepen (zowel bij de ouderen als de jongeren) waren de spanningen tussen de actieve en gepensioneerde boeren.



Ook op basis van de resultaten van werkpakket 4 blijkt dat er heel wat boeren hun bedrijf op één of andere manier voortzetten na hun pensioengerechtigde leeftijd. Dit zorgt voor heel wat spanningen bij de jongere boeren die vinden dat de ouderen daardoor de kansen van de jongen hypothekeren. Het is voor hen al zo moeilijk om nieuwe grond te verwerven, wanneer de ouderen hun grond dan niet vrijgeven, wordt het nog moeilijker. Beide groepen schuiven verschillende redenen naar voren waarom sommige boeren verder blijven werken ook lang na hun pensioen. De ouderen geven aan dat:

- Verder doen een financiële noodzaak is
- Dat ze het doen bij wijze van bezigheid
- Dat ze de hoeve niet willen verlaten

De jongere boeren daarentegen geven andere redenen waarom pensioenboeren verder doen:

- Bij wijze van belegging van hun kapitaal in grond
- Ze baas willen blijven over hun land
- Ze willen dat hun land samenblijft

4.6. Conclusies

4.6.1. Inhoudelijke conclusies

De focusgroepen bevestigen in belangrijke mate de resultaten van de interviews. Vooral het belang van familie kwam ook hier steeds terug naar voren. Vrijwel alle landbouwers die aan de focusgroepen deelnemen, geven aan dat ze hun bedrijf van familie hebben overgenomen. Maar ook voor andere aspecten van de bedrijfsvoering, zowel voor dagelijkse beslissingen als strategische keuzes is overleg met de familie belangrijk.

Het beeld dat we krijgen over de ruimtelijke dynamiek en de grondmobiliteit in Kanegem is eerder verdeeld. Er bestaat hier een duidelijk verschil in perceptie tussen oudere en jongere landbouwers. Wat de oudere landbouwers betreft zijn er zo goed als geen spanningen tussen de verschillende ruimtegebruikers in het gebied. Wanneer hen gevraagd wordt naar de ruimtelijke dynamiek en grondmobiliteit in Kanegem geven ze aan dat er zo goed als niets veranderd is en dat er nauwelijks gronden aan de landbouw onttrokken werden in de voorbije jaren. De jongere landbouwers daarentegen kunnen wel een aantal bedrijven aanduiden die de voorbije jaren gestopt zijn en waarvan de gronden aan andere landbouwers verkocht werden. Daarnaast hebben ze ook een goed beeld op de toekomstige evoluties. Ze verwachten dat de gronden van een aantal bedrijven in de nabije toekomst zullen vrijkomen. Terwijl de oudere landbouwers zo goed als geen gronden hebben aangeduid die uit de landbouw verdwenen zijn, geven de jongere landbouwers toch een vrij groot aantal percelen aan. De reden hiervoor is dat zij een veel striktere definitie hanteren van wat nu precies tot de landbouw behoort en wat niet. Zij beschouwen het fokken van schapen, herten of paarden als liefhebberij en niet als professionele landbouw. Hetzelfde geldt voor alle landbouwers die op een of andere manier een extra activiteit uitoefenen (bv. thuisverkoop, paletten maken, enz.) op hun bedrijf. Wat de jongeren betreft zijn dit geen landbouwers meer. De ouderen zijn veel milder in hun oordeel en zien hen in eerste instantie toch nog als landbouwers. Dit zorgt ervoor dat begrippen zoals verpaarding en vertuining voor de oudere landbouwers lege begrippen met weinig betekenis zijn. Dit is echter niet zo voor de jongere landbouwers die deze activiteiten duidelijk wel als concurrentie beschouwen.

De schaarste aan beschikbare landbouwgronden is duidelijk een oorzaak van deze spanningen. In de loop van de interviews, maar ook tijdens de focusgroepen kwam de enorme druk op de grond (ten gevolge van de mestwetgeving) aan bod. Hierbij werd benadrukt dat het voor jonge landbouwers zo goed als onmogelijk is om in het beroep te stappen, wanneer ze van thuis uit geen gronden meekrijgen of kunnen pachten. Het gebeurt in Kanegem niet zo vaak dat er landbouwgronden vrijkomen, en wanneer dit toch gebeurt dient men over een uitgebreid sociaal netwerk te beschikken om een kans te maken om de gronden te verwerven. Niet omdat ze voor een vriendenprijsje worden aangeboden aan kennissen of familie, maar omdat men gewoonweg niet op de hoogte gebracht wordt van het feit dat er gronden verkocht zullen worden. Veel gronden worden uit de hand verkocht en de verkoop wordt nergens officieel aangekondigd. Daarnaast is het zo dat men de voorbije jaren wel een aantal landbouwbedrijven verkocht heeft. Maar hier werden de gronden steeds in een geheel verkocht. Voor startende landbouwers is het onmogelijk om zo'n groot bedrag op te hoesten. Deze druk op de grond ligt duidelijk ook aan de basis van de spanningen die bestaan tussen actieve en gepensioneerde landbouwers. De actieve boeren nemen het een aantal pensioenboeren kwalijk dat ze ook na hun 65 blijven verder doen. Hierdoor komen hun gronden niet vrij en heeft men het gevoel dat de jongeren de kans niet krijgen om hun bedrijf uit te breiden.

4.6.2. Conclusies voor methodiek

Belangrijk is op te merken dat de methodiek zoals ze hier werd uitgewerkt uitermate geschikt is om de ruimtelijke dynamiek in een beperkt gebied in kaart te brengen. De landbouwers blijken een encyclopedische kennis over hun streek te hebben. Ze zijn niet alleen zeer goed op de hoogte van de evoluties binnen hun eigen bedrijf maar weten vaak ook alles over de andere bedrijven in hun omgeving. Het werken met focusgroepen vormt op dus een geschikte manier om op korte termijn heel wat ruimtelijke data over een bepaald gebied te verzamelen. Recente data zijn vaak wel via allerlei bronnen te bemachtigen, maar het verkrijgen van een beeld op de evolutie die de landbouwgronden in de tijd hebben doorgemaakt zou heel wat tijd en moeite vergen. Bovendien kunnen we bepaalde elementen van lokale kennis nooit uit bestaande bronnen afleiden. Het zou dus zeker en vast de moeite lonen om de methodiek van de workshops in de toekomst te verfijnen.

Het werken met kaarten werd enorm positief ervaren zowel door de betrokken landbouwers als door de onderzoekers. Vrijwel alle thema's die tijdens de open interviews aan bod gekomen waren, kwamen naar aanleiding van het kaartmateriaal spontaan naar boven. Hierdoor ontstond vaak een zeer open gesprek tussen de betrokken landbouwers. De verschillende thema's die aan bod kwamen werden steeds met een voorbeeld op kaart geïllustreerd. De landbouwers voelden zich ook actief betrokken omdat voortdurend aan hen gevraagd werd om dingen aan te duiden op de kaart.

Kaartmateriaal

De orthofoto die als achtergrond gebruikt werd in Figuur 32 tot en met Figuur 38 is een middenschalige opname in kleur van de provincie West-Vlaanderen. De opname werd genomen in 2008 en het kaartmateriaal werd beschikbaar gesteld door het AGIV.

5. Kwalitatieve analyse van productiefactoren bij bedrijfsstopzetting en –continuering

5.1. Doelstelling

Productiefactoren zoals grond, arbeid, kapitaal en productierechten verschuiven tussen de verschillende bedrijven, en zorgen ervoor dat blijvende en toetredende bedrijven kunnen groeien en hun concurrentievermogen kunnen handhaven.

Dit WP 4 analyseert de drijfveren achter de structurele aanpassingen op blijvende bedrijven, toetredende bedrijven en uittredeende bedrijven. De doelstelling van dit werkpakket is het uitvoeren van een kwalitatieve analyse van de productiefactoren om zo het beeld van de motivatie te veralgemenen. Om deze doelstelling te bereiken wordt een ruim opgezette enquête doorgevoerd.

5.2. Methodologie

De kwalitatieve analyse van de productiefactoren bij bedrijfsstopzetting en –continuering gebeurt op basis van een enquête die peilt naar de motivatie en de ervaren problemen bij stopzetting of overname van de landbouwbedrijven. Dit maakt het mogelijk om verschillende drijfveren binnen de verschillende scenario's aan te duiden en ook het sociale aspect van bedrijfsbeëindiging of –continuering in rekening te nemen. In de enquête werden volgende aspecten opgenomen:

- Algemene informatie over bedrijfsleider
- Algemene informatie over het bedrijf
- Specifieke problemen op het bedrijf
- Informatie over:
 - Grondgebruik
 - Arbeid
 - Productierechten
 - Infrastructuur
 - Bedrijfsopvolging
 - Sociale aspecten

De enquête was zowel gericht naar personen die vroeger een land- of tuinbouwbedrijf uitbaat hebben, maar gestopt of gepensioneerd zijn (binnen dit WP 'wijkers' genoemd), als naar actieve bedrijfsleiders van land- of tuinbouwbedrijven ('blijvers' genoemd).

Binnen de subgroep van bedrijven die stopgezet zijn, kan een onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende soorten van bedrijfsstopzetting, waarbij niet alleen factoren zoals leeftijd van bedrijfsleider, bedrijfstype en bedrijfsgrootte een rol spelen, maar waarbij ook de ligging van het bedrijf en toekomstperspectieven in rekening genomen kunnen worden. Tevens wordt gekeken naar de motivaties die aan de grondslag liggen van de verschillende beslissingen op bedrijfsniveau. Op deze manier worden de redenen voor al dan niet verplichte stopzetting van het bedrijf in kaart gebracht. Naast de sociale gevolgen van bedrijfsstopzetting en –continuering gaat de enquête na welke verschuivingen er gebeuren bij de productiefactoren.

Binnen de subgroep van actieve bedrijven wordt gepeild naar de toekomstvisie omtrent bedrijfsopvolging en verandering in productiefactoren. Tevens wordt naar analogie met de

bedrijven die zijn stopgezet, gepeild naar motivaties die aan de grondslag liggen van de verschillende beslissingen op bedrijfsniveau.

Aangezien niet alle vragen relevant zijn voor beide doelgroepen, werden 2 gelijklopende enquêtes opgesteld. Na voorlegging aan en goedkeuring van de vragenlijst door de opdrachtgever, werd in een volgende stap van het onderzoek de vragenlijst getest bij 3 wijkers en 3 blijvers.

Het doel van deze test is tweeledig:

- Nagaan of de respondent de gebruikte bewoording ondubbelzinnig begrijpt;
- Checken of de vragenlijst volledig is en of alle relevante antwoordcategorieën in de meerkeuzevragen worden vermeld.

De uiteindelijke respondenten werden geselecteerd op basis van onderstaand protocol:

- Alleen bedrijven uit Vlaanderen komen in aanmerking
- De totale populatie van Vlaamse land- en tuinbouwbedrijven wordt opgedeeld in 2 subgroepen:
 - bedrijven die gecontinueerd zijn in de periode 1997 – 2007
 - bedrijven die stopgezet zijn sinds 1997
- Binnen elke subgroep zal er een verdeling gemaakt worden op basis van productierichtingen:
 - plantaardige productie: bedrijfstypes met nummer 1000 tot 3499 en 6000
 - dierlijke productie: bedrijfstypes met nummers 4000 tot 5029 en 7100 tot 7299;
 - gemengde productie: bedrijfstypes met nummer 8110 tot 8299
- Verder nog een verdeling in groepen volgens leeftijd bedrijfsleider:
 - groep <= 50: geboortejaar 1959 tot 2007
 - groep 51 – 64: geboortejaar 1958 tot 1945
 - groep >= 65: geboortejaar 1900 tot 1944
- Totale steekproef: 2500 bedrijven
 - bedrijven die gecontinueerd zijn in de periode 1997-2007: 50% of 1250 bedrijven; de bedrijven krijgen de enquête “enquête Wijkers & Blijvers- blijvers”
 - bedrijven die stopgezet zijn sinds 1997: 50% of 1250 bedrijven; de bedrijven krijgen de enquête “enquête Wijkers & Blijvers- wijkers”
- Bedrijven die gecontinueerd zijn in de periode 1997 – 2007
 - zelfde bedrijfsleider in deze periode: geen verandering in geboortejaar bedrijfsleider
 - 1250 bedrijven in steekproef
 - verdere opdeling gebeurt op basis van productierichting en leeftijd
 - quotasteekproef volgens Tabel 36

Tabel 36 Verdeling quotasteekproef voor gecontinueerde bedrijven

	CAT3=JONG	CAT3=MIDLIFE	CAT3=OUD	Totaal
CAT2= PLANT	63	115	253	432
CAT2= DIER	121	161	323	605
CAT2 =MIX	52	69	92	213
Totaal	236	346	668	1250

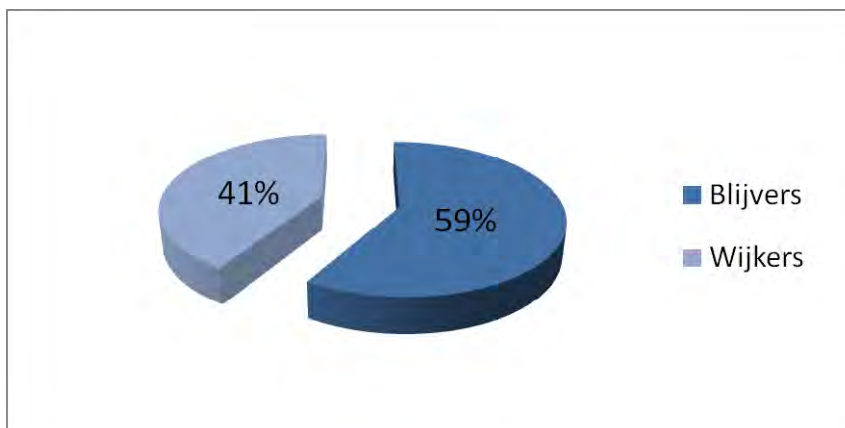
- Bedrijven die stopgezet zijn sinds 1997
 - bedrijfsnummer komt voor in 1997, maar niet meer in 2007
 - 1250 bedrijven in steekproef
 - verdere opdeling gebeurt op basis van productierichting
 - quotasteekproef volgens

Tabel 37 Verdeling quotasteekproef voor stopgezette bedrijven

	Totaal
CAT2= PLANT	480
CAT2= DIER	628
CAT2 =MIX	141
Totaal	1.250

Deze quotasteekproef stelt ons in staat om een representatieve sample voor Vlaanderen te verkrijgen. De steekproeftrekking en verzending van de enquêtes gebeurt door het de FOD Economie – ADSEI (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie), aangezien de adresgegevens niet beschikbaar gesteld kunnen worden (Wet van de privacy). Aangezien de wijkers langs deze weg relatief moeilijk te achterhalen zijn, werd er in de begeleidende brief duidelijk gevraagd om indien de persoon niet meer woont op het aangegeven adres, de enquête door te geven aan de geadresseerde persoon.

In totaal werden er 2500 enquêtes verstuurd. Er werden 352 enquêtes teruggestuurd, wat een responsgraad van 14,2% geeft. Hierbij zijn er 41% wijkers en 59% blijvers (Figuur 39). Oorspronkelijk was echter gedacht dat de responsgraad van de wijkers relatief laag zou zijn, waarna er in een uitdieping specifiek gefocust zou worden op wijkers via een sneeuwbalsteekproef. Aangezien de responsgraad van wijkers 41% bedraagt, is er geen nood aan een bijkomende sneeuwbalsteekproef en wordt enkel gewerkt met de representatieve quotasteekproef.



Figuur 39 Procentuele verdeling van wijkers en blijvers binnen de teruggestuurde enquêtes (N=352)

Na het uitvoeren van de enquête werden de antwoorden op de vragenlijsten in de computer ingegeven en verwerkt aan de hand van de software "Statistical Package for Social Sciences" (SPSS). De verzamelde gegevens worden geanalyseerd aan de hand van univariate en multivariate statistiek en andere kwalitatieve onderzoekstechnieken.

5.3. Resultaten

5.3.1. Algemene kenmerken

5.3.1.1. Representativiteit van de steekproef

In Tabel 38 worden algemene kenmerken van de respondenten vergeleken met de gemiddelde waarden van de landbouw in Vlaanderen (2008) om zo de representativiteit van de studie na te gaan.

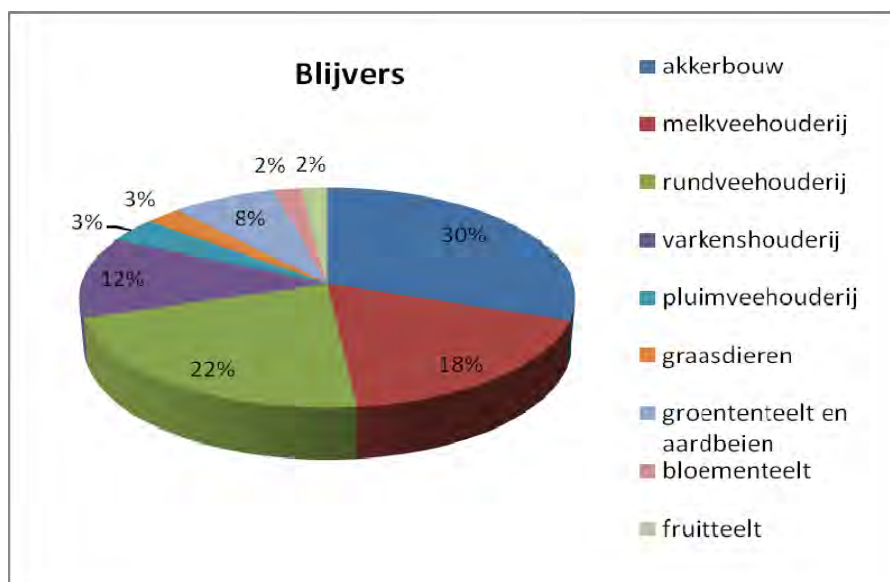
Hieruit blijkt dat op vlak van burgerlijke staat de blijvers significant meer gehuwd zijn, terwijl er significant meer weduwnaren/weduwes zijn onder de wijkers. Dit is naar alle waarschijnlijkheid gelinkt met de gemiddelde hogere leeftijd van deze groep. Bij de steekproefname van blijvers werd er een groter gewicht toegekend aan de leeftijdsgroep ouder dan 50 jaar, waardoor de gemiddelde leeftijd hier ook significant hoger ligt dan het Vlaamse gemiddelde in 2008. Opvallend is ook dat de blijvers significant meer een landbouwopleiding hebben genoten, en dat de gemiddelde bedrijfsoppervlakte ook significant groter is. Deze significante verschillen in oppervlakte vinden we niet terug bij de wijkers. De oppervlakte in eigendom is zowel bij wijkers als blijvers significant hoger, wat gelinkt kan worden aan de relatief hogere gemiddelde leeftijd van de bedrijfsleiders. Bij de blijvende bedrijven zijn er significant minder bedrijven onder natuurlijke persoon. Hierop wordt later verder ingegaan. Bij de bedrijfsopvolging op bedrijven waar de bedrijfsleider ouder is dan 50, zijn er significant meer bedrijven waar de bedrijfsopvolging onzeker is. Het aantal bedrijven dat aangeeft dat de opvolging zeker is, is met 13% gelijk aan het Vlaamse gemiddelde in 2008.

Tabel 38 Representativiteit van de studie

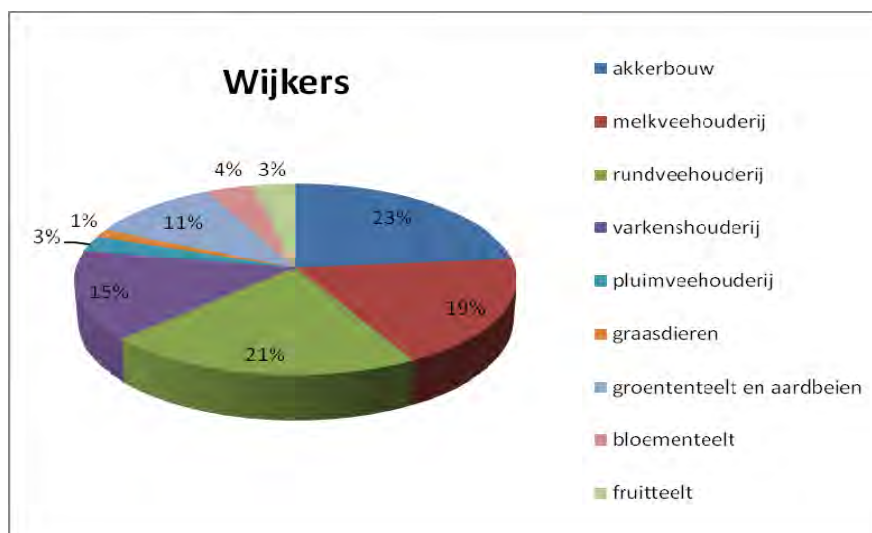
	Landbouw in Vlaanderen 2008	Blijvers	Wijkers
Vrouwelijk bedrijfshoofd	15%	12%	13%
Burgerlijke staat			
- Ongehuwd	15%	11%	8%
- Gehuwd	77%	82%	78%
- Weduwnaar/weduwe	5%	5%	12%
- Gescheiden	3%	2%	2%
Leeftijd	49 jaar	56 jaar	69 jaar
Met landbouwopleiding	45%	63%	53%
Opp. per bedrijf	20,3ha	29,7ha	19,8ha
% opp. in eigendom	32%	41%	44%
VAK	1,5 VAK	1,9 VAK	2,3 VAK
Natuurlijk persoon	92%	79%	83%
Bedrijfsopvolging (>50 jaar)			
Ja	13%	13%	-
Nee	58%	41%	-
Onzeker	29%	46%	-

5.3.1.2. Bedrijfstypes

Bij de vergelijking van de bedrijfstakken bij wijkers en blijvers zien we dat er bij de blijvers relatief meer akkerbouw aanwezig is, en dat er bij de wijkers relatief meer bedrijven aanwezig zijn met varkenshouderij, groente-, bloemen- of fruitteelt.



Figuur 40 Verdeling van bedrijfstakken bij respondenten - blijvers



Figuur 41 Verdeling van bedrijfstakken bij respondenten – wijkers

Tabel 39 geeft de procentuele verdeling van gespecialiseerde en gemengde bedrijven weer. Bij de wijkers zijn 52% bedrijven waar er slechts 1 productietak aanwezig was op het bedrijf, ten opzichte van 43% bij de blijvers. Dit kan verklaard worden door de grotere aanwezigheid van bedrijven met varkens, groente-, bloemen- of fruitteelt waar er een grotere mate gespecialiseerde bedrijven aanwezig zijn in vergelijking met bijvoorbeeld de Vlaamse akkerbouwsector. Concreet zijn er 25% van de wijkers gespecialiseerd in groenten. Bij de blijvers is er in 38% van de bedrijven een combinatie van 2 bedrijfstakken aanwezig op het bedrijf: het risico wordt gespreid over meerdere takken, maar de vakkennis kan nog verzekerd

worden. De wijkers met een combinatie van 2 hoofdtakken vertegenwoordigen significant meer bedrijven met zowel akkerbouw als rundvee.

De resultaten in WP2 tonen een duidelijke tendens naar specialisatie van bedrijven, maar op basis van de aanwezige productietakken op het bedrijf, kunnen we uit deze resultaten enkel besluiten dat er bij de wijkers in hogere mate 3 of meer bedrijfstakken aanwezig waren, waar dit bij blijvers beperkt blijft tot voornamelijk één of twee bedrijfstakken per bedrijf.

Tabel 39 Procentuele verdeling van gespecialiseerde en gemengde bedrijven (%)

	Blijvers	Wijkers
Gespecialiseerde bedrijven (1 bedrijfstak)	43	52
Gemengde bedrijven		
- Combinatie van 2 hoofdtakken	38	24
- Combinatie van 3 hoofdtakken	13	22
- Combinatie van 4 of meer hoofdtakken	5	2
Totaal	100	100

5.3.1.3. Juridische vorm

De procentuele verdeling van de juridische vorm geeft aan dat er bij de blijvers 6% bedrijven als landbouwvennootschap functioneren, terwijl er bij de wijkers geen enkele landbouwvennootschap wordt opgegeven. Bij de wijkers vinden we echter 9% maatschap/samenuitbating terug (en dit hoofdzakelijk bij de bedrijven waar pensionering is opgegeven), tegenover 5% bij de blijvers. Dit kan erop wijzen dat bedrijfsleiders eerder voor de maatschap/samenuitbating kiezen dan voor landbouwvennootschap met het oog op bedrijfsovername. Relatief gezien is de BVBA de meest voorkomende vennootschapsvorm, op de voet gevolgd door de landbouwvennootschap. De NV komt in heel beperkte mate voor binnen land- en tuinbouwbedrijven. De vennootschapsvormen komen hoofdzakelijk voor bij gespecialiseerde bedrijven .

Tabel 40 Procentuele verdeling van juridische vorm (%)

	Blijvers	Wijkers
Eenmanszaak	79	83
Maatschap, samenuitbating	5	9
BVBA	8	5
LV	6	0
NV	1	3
Totaal	100	100

5.3.1.4. Inkomen

Bij 53% van de geënquêteerde blijvers komt het inkomen voor 100% uit de landbouw. De overige blijvers vullen hun landbouwincome aan met verbrede activiteiten (12%), niet-landbouwactiviteiten (29%) of sociale uitkeringen (13%). Tabel 41 en Tabel 42 geven een overzicht van de verdeling van de samenstelling van het inkomen. Bij blijvers in hoofdberoep maakt het landbouwincome gemiddeld genomen 83% van het inkomen uit. In beperkte mate wordt dit inkomen aangevuld met niet-landbouwactiviteiten (10%), sociale uitkeringen (4%)

en verbrede activiteiten (3%). Blijvers in nevenberoep hebben slechts een beperkt inkomen uit de landbouw (19%). Zij vullen dit aan met hoofdzakelijk niet-landbouwactiviteiten (56%), sociale uitkeringen (21%) en verbrede activiteiten (4%). Zowel bij landbouw in hoofdberoep als in nevenberoep is het gemiddelde inkomen uit verbrede activiteiten heel beperkt. Bij bedrijven die aangeven inkomen te verwerven uit verbrede activiteiten is het inkomen uit verbrede activiteiten gemiddeld genomen 27%.

Tabel 41 Samenstelling van het inkomen bij blijvers (uitgedrukt in aantal bedrijven dat een inkomensbron heeft binnen de aangegeven grenzen)

Aandeel van specifieke sector binnen inkomen per bedrijf	landbouw	verbrede activiteiten	niet-landbouw-activiteiten	sociale uitkeringen
0-10%	15	7	4	1
11-20%	7	2	4	2
21-30%	2	2	3	-
31-40%	4	0	4	2
41-50%	19	4	7	7
51-60%	6	1	2	-
61-70%	2	1	2	1
71-80%	7	-	5	-
81-90%	5	-	9	2
91-100%	78	-	3	3
Totaal	147	17	43	18

Tabel 42 Samenstelling van het inkomen volgens beroeps categorie (% van bedrijven binnen gegeven categorie)

	uit landbouw	uit verbrede activiteiten	uit niet-landbouw-activiteiten	uit sociale uitkeringen
Hoofdberoep (N=124)	83% (a)	3% (a)	10% (a)	4% (a)
Nevenberoep (N=21)	19% (b)	4% (a)	56% (b)	21% (b)
Met verbreding (N=14)	61% (a)	27% (a)	7% (a)	5% (a)
Zonder verbreding (N=132)	75% (a)	0% (b)	18% (a)	7% (a)

a,b : significante opdeling in groepen op basis van de One-way Anova test

5.3.1.5. Bedrijfsovername

De opstart/overname van de blijvende bedrijven is hoofdzakelijk gebeurd door overname van het bedrijf van één van de ouders. In 22% van de gevallen is het bedrijf overgenomen door externen of zelf opgestart. Dit zijn significant meer bedrijven uit de bloemen- en groentesector. De bedrijven die zelf zijn opgestart zijn gemiddeld genomen kleiner qua oppervlakte. Bedrijven die overgenomen zijn van beide ouders zijn significant groter dan de andere types bedrijfsovername / - opstart. Hier gaat het vaak over twee bestaande bedrijven die samengevoegd zijn om zo gebruik te maken van de schaaleffecten. Er zijn geen significante verschillen wat betreft het opstartjaar.

Bij de bedrijven die nog steeds actief zijn (blijvers) werd gepeild naar zowel het feit of er opvolging van het bedrijf gewenst is, als ook het feit of in deze opvolging ook effectief voorzien is. Aangezien het probleem van opvolging zich voornamelijk voordoet vanaf 50 jaar, worden voor de volgende analyse enkel de landbouwers ouder dan 50 in rekening genomen. Dit is 63,5% van de blijvers. In 58% van de gevallen sluiten de gewenste actie en het effectief al dan niet aanwezig zijn van opvolging bij elkaar aan. In 43% van de gevallen is er opvolging gewenst, maar slechts bij 13% van de blijvers is in deze opvolging ook effectief voorzien (Tabel 44). Slechts in 25% van deze gevallen is er al een regeling voor overname uitgewerkt, bij 67% is er nog geen idee hoe de overname financieel geregeld zal worden (Figuur 42). Deze cijfers tonen aan dat er een grote onzekerheid is wat betreft onzekerheid op vlak van bedrijfscontinuering, maar ook dat de financiële gevolgen van bedrijfsopvolging niet altijd tijdig in rekening worden genomen.

Tabel 43 Bedrijfsovername / -opstart in het verleden - blijvers

	% van de bedrijven	Gem. opp.	Gem. geboortjaar	Gem. opstartjaar
Bedrijf overgenomen van de ouders van één van de partners	74	31,4ha (a,b)	1956 (a)	1983 (a)
Bedrijf overgenomen van de ouders van beide partners	4	53,7ha (b)	1952 (a)	1982 (a)
Bedrijf overgenomen van externen	8	30,4ha (a)	1949 (a)	1976 (a)
Bedrijf zelf opgestart	14	13,5ha (a)	1949 (a)	1978 (a)

a,b : significante opdeling in groepen op basis van de One-way Anova test

Tabel 44 Bedrijfsopvolging in de toekomst – blijvers (aantal bedrijven)

	Opvolging voorzien	Geen opvolging voorzien	Opvolging onzeker	Totaal
Opvolging gewenst	11	5	23	39
Geen opvolging gewenst	0	23	1	24
Onzeker over gewenste opvolging	0	9	18	27
Totaal	11	37	42	90



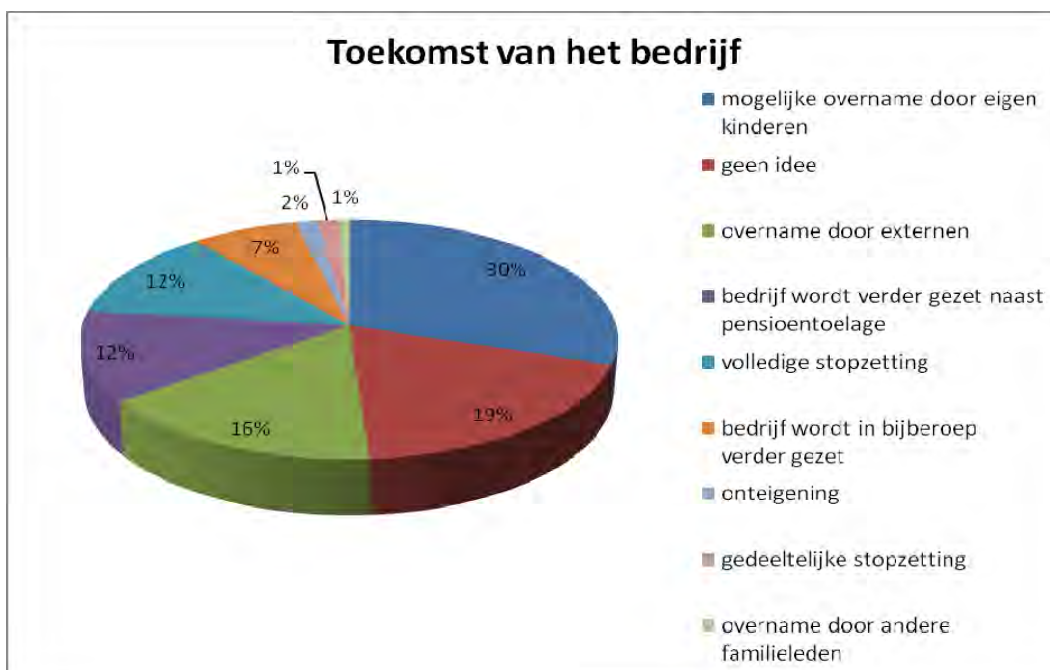
Figuur 42 Financiële regeling bij overname

27% van de bedrijven wenst geen opvolging van het bedrijf en 30% van de bedrijven geeft aan dat er onzekerheid is over de gewenste opvolging (Tabel 44). Tabel 45 geeft aan dat de voornaamste reden hiervoor de kinderen zijn: de kinderen zijn te jong, werken buitenshuis of hebben weinig of geen interesse. Het feit dat de sector niet goed presteert is ook voor vele bedrijfsleiders een reden om de bedrijfsopvolging in twijfel te trekken. Een derde groep van redenen zijn structurele bedrijfsproblemen: het bedrijf is te klein, verouderd, niet leefbaar voor een volgende generatie.

Tabel 45 Reden van onzekerheid opvolging bij blijvers

	Aantal bedrijven (%)
Kinderen zijn nog te jong	29
De sector doet het niet goed	22
Kinderen werken buitenshuis	21
Er is weinig of geen interesse van kinderen	21
Bedrijfsleiders zijn nog te jong	21
Het bedrijf is te klein	15
Bedrijf is niet leefbaar voor een volgende generatie	8
Er zijn geen kinderen	6
Het bedrijf is verouderd	5
Er is geen mogelijkheid om extra grond te verwerven	3
Er is mogelijk onteigening	3
Geen idee waarom opvolging onzeker is	2
Het bedrijf zal verkocht worden	1
Het bedrijf heeft financiële problemen	1
Er is een overnameconflict binnen het gezin	0
Er is geen mogelijkheid om extra rechten te verwerven	0

Figuur 43 geeft de toekomst van het bedrijf aan volgens de blijvers. Slechts 30% geeft aan dat er een mogelijke overname is door de eigen kinderen, 12% zal het bedrijf voortzetten na pensionering en 7% zal het bedrijf in bijberoep voortzetten. Dit maakt dat ongeveer 50% van de bedrijven in de familie blijven, ook na pensionering, hoewel de toekomst van het bedrijf op lange termijn maar in beperkte mate verzekerd is. Het bedrijf zal bij 16% overgenomen worden door externen en in 12% van de gevallen is er sprake van volledige stopzetting van het bedrijf. 19% van de respondenten heeft nog geen idee over de toekomst van het bedrijf.



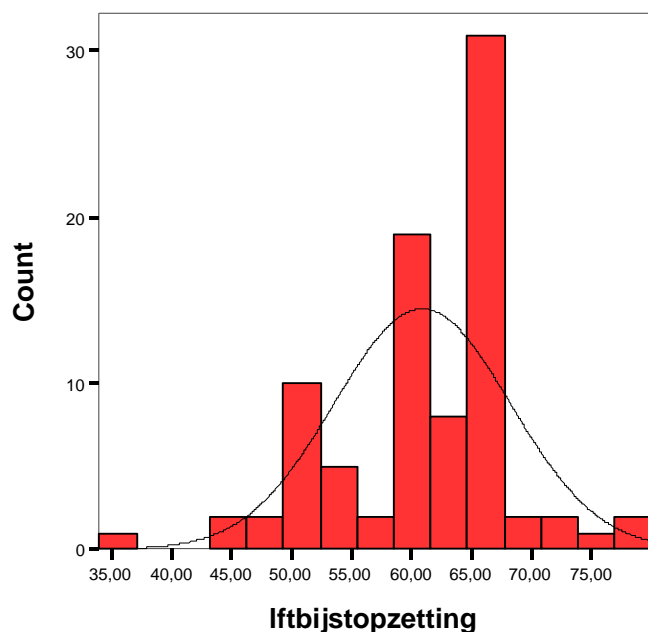
Figuur 43 Toekomst van het bedrijf volgens bedrijfsleider

5.3.1.6. Stopzetting van bedrijven

De gemiddelde leeftijd van stopzetting van de bedrijven is 60 jaar, met uitschieters tot 80 jaar. Deze gemiddelde leeftijd bij stopzetting sluit dus aan bij de officiële pensioengerechtigde leeftijd, wat aangeeft dat de stopzetting van bedrijven vaak samengaat met pensionering. Dit wordt ook verduidelijkt in Figuur 44 waar er zowel een stopzettingpiek is bij de leeftijd van 60, als bij 65 jaar. Landbouwers zetten de landbouwactiviteiten door tot de leeftijd van 65 jaar omdat ze slechts daarna het landbouwbedrijf kunnen voortzetten zonder pensioenrechten te verliezen. Anderzijds zijn er ook nog een aantal bedrijven die het bedrijf voortzetten na pensionering, maar dit aantal is beperkt en deze landbouwers zijn (indien ze nog steeds actief zijn) opgenomen bij de blijvers. Daarnaast zijn er ook een deel van de bedrijven die stopgezet zijn voor de pensioengerechtigde leeftijd.

Tabel 46 Stopzetting van bedrijf

	Gem.	Min.	Max.
Leeftijd	69 jaar	40 jaar	91 jaar
Jaar van stopzetting	2000	1984	2010
Leeftijd bij stopzetting	60 jaar	34 jaar	80 jaar



Figuur 44 Leeftijd bij bedrijfsstopzetting

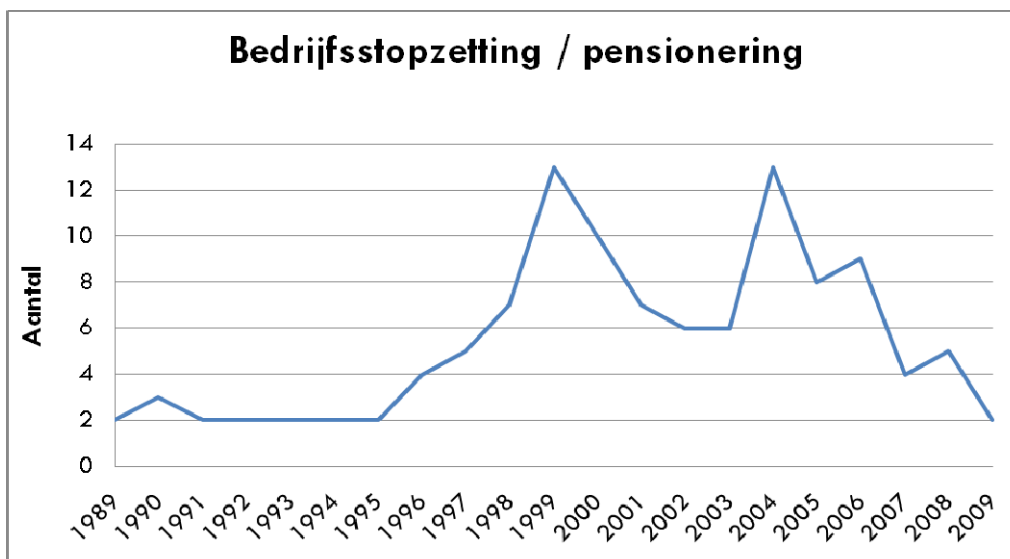
De voornaamste reden van bedrijfsstopzetting is het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd (61%). In een aantal gevallen zal de stopzetting/overname gebeuren wanneer de opvolger het bedrijf wil overnemen (22%). Dit kan eventueel plaatsvinden voor de pensioengerechtigde leeftijd. Op de derde plaats komen de redenen die de toekomst van het bedrijf in vraag stellen: de afwezigheid van een opvolger, beperkte leefbaarheid van het bedrijf, onzekerheid rond inkomen en voortbestaan (Tabel 47).

Tabel 47 Reden van stopzetting van het bedrijf

	Aantal (%)
Pensioengerechtigde leeftijd	61
Opvolger wil bedrijf overnemen	22
Afwezigheid van opvolger	18
Beperkte leefbaarheid van het bedrijf	15
Onzekerheid rond inkomen	7
Onzekerheid rond voortbestaan bedrijf	7
Ziekte	7
Problemen rond administratie	6
Onzekerheid rond beleid	5
Problemen rond vergunningen en rechten	5

Hoewel onze steekproef ons niet in staat stelt om over lange periode de relatie tussen bedrijfsstopzetting en sectorevoluties te analyseren, zien we in Figuur 45 relatief meer stopzettingen in 1999 (dioxinecrisis) en 2004 (BSE crisis). Door de steekproefname kunnen er echter geen uitspraken gedaan worden over de evoluties in de eerste jaren van de grafiek.

Uit Tabel 48 blijkt dat bij overname de bedrijven hoofdzakelijk worden voortgezet door kinderen, en dat overname door externen beperkt blijft tot 7%. In 43% van de bedrijven wordt het bedrijf volledig stopgezet.



Figuur 45 Relatie tussen bedrijfsstopzetting en sectorevoluties

Tabel 48 Bedrijfssituatie na stopzetting/pensionering

	Aantal bedrijven(%)
Volledige stopzetting	43
Overname door kinderen	33
Overname door externen	7
Overname door andere familieleden	5
Gedeeltelijke stopzetting	5
Volledige voortzetting door bedrijfsleider	4
Beperkte voortzetting door bedrijfsleider	3

5.3.1.7. Problemen op bedrijfsniveau

Land- en tuinbouwers ervaren op bedrijfsniveau verschillende problemen waardoor de toekomst van het bedrijf in vraag kan worden gesteld. In Tabel 49 wordt een overzicht gegeven van de aangegeven problemen bij blijvers en dit zowel in het verleden, het heden als in de toekomst, en problemen bij de wijkers.

Bij de blijvers worden problemen rond vergunningen en rechten als belangrijkste probleem uit het verleden aangehaald. Dit wordt echter in het heden, in de toekomst en bij wijkers niet als belangrijkste probleem aangegeven. In het heden en wat de toekomst betreft worden bij blijvers vooral de onzekerheid rond het inkomen en de beperkte leefbaarheid van het bedrijf centraal gesteld. Bij wijkers is het voornaamste punt voor stopzetting van het bedrijf de onzekerheid rond voortbestaan van het bedrijf, met aansluitend de onzekerheid rond pacht.

Tabel 49 Problemen op het bedrijf (uitgedrukt in aantal bedrijven dat een bepaald probleem aangeeft)

	Blijvers						Wijkers	
	Verleden		Heden		Toekomst			
Onzekerheid rond inkomen	7		34	(1)	42	(1)	9	
Beperkte leefbaarheid van het bedrijf	13	(3)	30	(2)	41	(2)	21	(4)
Onzekerheid rond voortbestaan bedrijf	3		17		38	(3)	83	(1)
Problemen bijkomende grond te verwerven	10	(4)	28	(3)	33	(4)	6	
Onzekerheid rond pacht	6		11		26	(5)	30	(2)
Financiële problemen	6		19	(5)	24		3	
Afwezigheid van opvolger	2		14		22		24	(3)
Problemen rond vergunningen en rechten (bv. milieu, productie, mest)	22	(1)	12		22		7	
Problemen rond administratie	9	(5)	14		20		8	
Onvoldoende aanwezige arbeidskrachten	2		17		17		7	
Onzekerheid rond beleid	3		16		14		4	
Onzekerheid rond afname product	0		12		12		9	
Onteigening	3		6		11		1	
Geen problemen	15	(2)	26	(4)	7		6	
Ziekte							9	

5.3.2. Productiefactoren

5.3.2.1. Grond

Grond is een belangrijke productiefactor op land- en tuinbouwbedrijven. De vergelijking van de oppervlakte grond tussen wijkers (vlak voor stopzetting/pensionering) en blijvers geeft aan dat blijvers gemiddeld genomen een significant grote bedrijfsoppervlakte hebben dan de wijkers. Dit verschil wordt verklaard door een significant hogere hoeveelheid oppervlakte in pacht (Tabel 50). Binnen de types pacht, is de gewone pacht het meest gangbaar, met een gemiddelde oppervlakte van 17,6 ha. Seizoenspacht komt in beperktere mate voor. Loopbaanpacht is relatief het minst vertegenwoordigd, maar heeft gemiddeld genomen de grootste oppervlakte.

Het grondgebruik na bedrijfsstopzetting wordt weergegeven in Tabel 51.

Op vlak van grond in eigendom wordt er zowel bij wijkers als blijvers in 29% van de gevallen de grond volledig overgedragen aan de opvolger en blijft in 16% de bedrijfsleider de grond gebruiken. Wijkers gaan echter significant meer externen betrekken: eigendom wordt in normale pacht gegeven aan externen (18%) of wordt verkocht aan externen (15%). De blijvers hebben in 15% geen idee wat er met de grond zal gebeuren.

Bij de gepachte grond wordt er een onderscheid gemaakt tussen wijkers, de wens van blijvers en de verwachte reactie van de eigenaar bij blijvers. Bij de wijkers wordt aangegeven dat de grond in pacht volledig werd overgedragen aan de opvolger in 26% van de gevallen en dit sluit aan bij de wens van de blijvers, hoewel de verwachte reactie door de eigenaar lager ligt (maar de responsgraad van de verwachting door eigenaar ligt ook relatief laag). Analoog met de grond in eigendom, hebben de blijvers nog niet echt een idee wat met de grond in pacht zal

gebeuren. Het blijven gebruiken van de gepachte grond na stopzetting/pensionering ligt significant lager dan bij grond in eigendom. Het stopzetten van de pacht bij de wijkers vond plaats in 22% van de gevallen, hoewel de blijvers inschatten dat dit maar in 8% zo zal zijn.

Tabel 50 Oppervlakte landbouwgrond (ha)

	Blijvers	Wijkers
Totale oppervlakte	29,7 (a)	19,8 (b)
Opp. in eigendom	12,3 (a)	8,7 (a)
Gepachte opp.	20,9 (a)	10,6 (b)
- Gewone pacht	17,6 (N=109)	-
- Loopbaanpacht	18,7 (N=15)	-
- Seizoenpacht/ cultuurcontract	13,4 (N=37)	-

Tabel 51 Grondgebruik na bedrijfsstopzetting

	Eigendom (%)		Pacht (%)		
	Wijker	Blijver	Wijker	Wens van blijver	Verwacht door eigenaar
Grond wordt volledig overgedragen aan opvolger	29	29	26	24	11
Grond in eigendom wordt in normale pacht gegeven aan externen	18	4	-	-	-
Vroegere bedrijfsleider blijft grond gebruiken	16	16	4	5	3
De grond wordt verkocht aan externen	15	8	-	-	-
Grond in eigendom wordt in seizoenspacht gegeven aan externen	8	8	-	-	-
Grond wordt gedeeltelijk overgedragen aan opvolger	4	2	5	1	1
Geen idee wat met grond gebeurt	-	15	-	16	15
De pacht wordt stopgezet	-	-	22	8	5
De gepachte grond wordt in onderpacht gegeven aan externen	-	-	2	2	15

De bestemming van de grond in eigendom na stopzetting/pensionering wordt weergegeven in Tabel 52. 91% van de wijkers geeft aan dat de grond na stopzetting volledig terug gaat naar de landbouw. Indien er grond teruggaat naar particuliere eigendom, dan is dit gemiddeld genomen 30%. Er zijn echter een aantal landbouwers waar de volledige landbouwgrond overgaat naar particulier gebruik, maar dit zijn relatief kleinere bedrijven. Indien er grond gaat naar industrie, is dit 20% van de grond. In totaal gaat het hier echter maar om 4 ha binnen de steekproef. De totale oppervlakte voor recreatie en natuur is nog beperkter met resp. 1,6 en 1,5 ha.

Tabel 52 Bestemming van grond in eigendom na stopzetting

Bestemming van de grond	Indien grond naar gegeven bestemming: gemiddeld percentage van de grond in eigendom dat naar deze bestemming gaat	Totaal aantal ha binnen steekproef
Landbouw	100%	667 ha
Particulier gebruik	30%	10 ha
Industrie	20%	4 ha
Recreatie	20%	1,6 ha
Natuur	50%	1,5 ha

Tabel 53 Bestemming van de grond in eigendom na stopzetting/pensionering (uitgedrukt in aantal bedrijven)

Bestemming van de grond:	landbouw	natuur	recreatie	industrie	particulier
aandeel van grond in eigendom die wordt gebruikt in gegeven categorie	-	-	-	-	-
1 – 24%	1	1	1	-	4
25 – 49%	2	-	-	-	-
50 – 74%	2	1	-	1	1
75 – 99%	5	1	3	-	-
100%	64	-	-	-	7
Totaal	74	3	4	1	12

Bij de bestemming van de grond in pacht na stopzetting / pensionering vinden we dezelfde tendensen terug als bij de grond in eigendom (Tabel 54 en Tabel 55), met uitzondering van het feit dat er geen aanduiding is van grond in pacht die volledig naar particulier gebruik of naar gebruik voor natuurdoeleinden gaat.

Tabel 54 Bestemming van grond in pacht na stopzetting

Bestemming van de grond :	Indien grond naar gegeven bestemming: gemiddeld percentage van de grond in pacht dat naar deze bestemming gaat	Totaal aantal ha binnen steekproef
Landbouw	100%	751 ha
Particulier gebruik	60%	12 ha
Industrie	50%	3 ha
Recreatie	16%	6 ha
Natuur	0%	0 ha

Tabel 55 Bestemming van de grond in pacht na stopzetting/pensionering (uitgedrukt in aantal bedrijven)

Bestemming van de grond:	landbouw	natuur	recreatie	industrie	particulier
aandeel van grond in pacht die wordt gebruikt in gegeven categorie	-	-	-	-	-
1 – 24%	1	-	2	-	-
25 – 49%	1	-	-	-	-
50 – 74%	6	-	-	1	2
75 – 99%	2	-	-	-	-
100%	46	-	-	-	-
Totaal	56	0	2	1	2

5.3.2.2. Arbeid

Naast grond is ook arbeid een onontbeerlijke productiefactor op land- en tuinbouwbedrijven. Zowel bij de vergelijking van het aantal voltijdse familiale als niet-familiale arbeidskrachten, is er geen significant verschil tussen de wijkers en blijvers (Tabel 56), maar met een totaal van 1,9 VAK (blijvers) en 2,3 VAK (wijkers voor stopzetting van het bedrijf), ligt dit wel hoger dan het Vlaamse gemiddelde (1,5 VAK). Het relatief hogere aantal VAK bij wijkers vlak voor stopzetting kan verklaard worden door het samenwerken van overlaters en opvolgers op het bedrijf (Calus, 2009). Dit wordt ook aangegeven in Figuur 46 waaruit blijkt dat het aantal VAK stijgt naar het moment van overname, waarna er opnieuw een daling is wanneer de overlater niet meer actief meewerkt op het bedrijf.

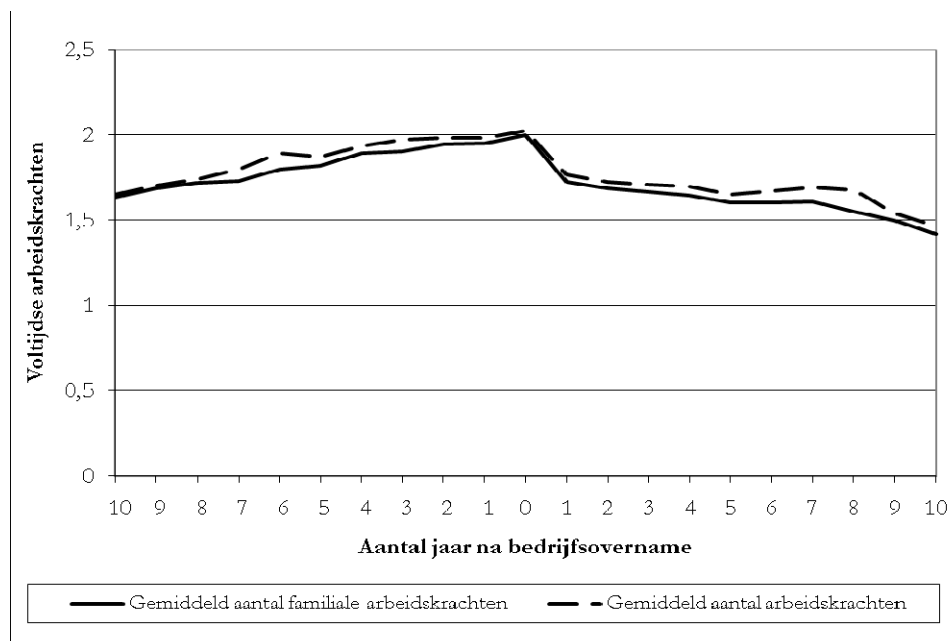
Tabel 56 Aantal voltijdse arbeidskrachten

	Blijvers	Wijkers
FAK	1,3	1,5
NFAK	0,6	0,8
Totaal	1,9	2,3

Bij de blijvers zien we dat 82,3% van de bedrijfsleiders het landbouw- of tuinbouwbedrijf in hoofdberoep uitoefent, maar het belang van nevenberoepslandbouw mag met 17,7% zeker niet onderschat worden (Tabel 57).

Tabel 57 Hoofdberoep versus nevenberoep

	Blijvers
Hoofdberoep	82,3
Nevenberoep	17,7



Figuur 46 Evolutie van de gemiddelde arbeidskrachten per bedrijf op moment van overname (Bron: eigen analyse op basis van data boekhoudnet)

Een vrij analoog beeld krijgen we wanneer we kijken naar het al dan niet voltijds werken op het bedrijf door bedrijfsleider en partner (Tabel 58). Zowel bij blijvers als wijkers werkt de bedrijfsleider relatief meer op het bedrijf dan de partner. Op vlak van voltijdse activiteit op het bedrijf zijn de partners bij de wijkers meer actief op het bedrijf dan de partners bij de blijvers. Dit kan aangeven dat op wijkende bedrijven beide partners in hogere mate voltijds actief waren op het bedrijf, maar dat er bij blijvende bedrijven een tendens is naar bedrijven die afgestemd worden op één persoon die voltijds actief is op het bedrijf. Aanvullende hulp van een partner kan, maar in 24% van de blijvers is een partner niet van toepassing. Tabel 59 geeft een overzicht van de percentages dat bedrijfsleiders of partners buitenshuis werken. Voornamelijk 50% of 100% buitenshuis werken is het meest aan de orde, en de percentages van partners liggen systematisch hoger dan de percentages van de bedrijfsleiders (behalve bij een beperkt percentage buitenshuis werken).

Tabel 58 Voltijds actief op bedrijf versus buitenshuis werkend (% van de bedrijven)

	Blijvers (%)		Wijkers (%)	
	Bedrijfsleider	Partner	Bedrijfsleider	partner
Voltijds actief op bedrijf	86	47	84	64
Deeltijds buitenshuis werkend	4	15	8	16
Voltijds buitenshuis werkend	10	14	8	11
Niet van toepassing		24		9
Totaal	100	100	100	100

Tabel 59 Aandeel van buitenshuis werken in de totale arbeid per persoon (uitgedrukt in aantal bedrijven)

	Blijver		Wijker	
	Bedrijfsleider	Partner	Bedrijfsleider	partner
0-49%	1	1	2	1
50%	3	8	3	8
51-74%	1	3	1	2
75-99%	0	2	1	2
100	10	14	8	11
Totaal	14	27	15	25

Tabel 60 Arbeid na wijken (% van de bedrijven)

	Bedrijfsleider		Partner	
	Wijkers	Blijvers	Wijkers	Blijvers
%				
Op rust	62 (a)	37 (b)	41 (a)	29 (b)
(Gedeeltelijk) activiteiten voortzetten	7 (a)	17 (b)	4 (a)	8 (a)
Buitenshuis werken, binnen de landbouwsector	6 (a)	3 (a)	1 (a)	1 (a)
Buitenshuis werken, buiten de landbouwsector	10 (a)	3 (b)	9 (a)	4 (b)
Geen idee		12		11
Andere activiteit	2 (a)	0 (a)	4 (a)	0 (b)
Niet van toepassing			4 (a)	1 (b)

a,b : significante opdeling in groepen op basis van de One-way Anova test

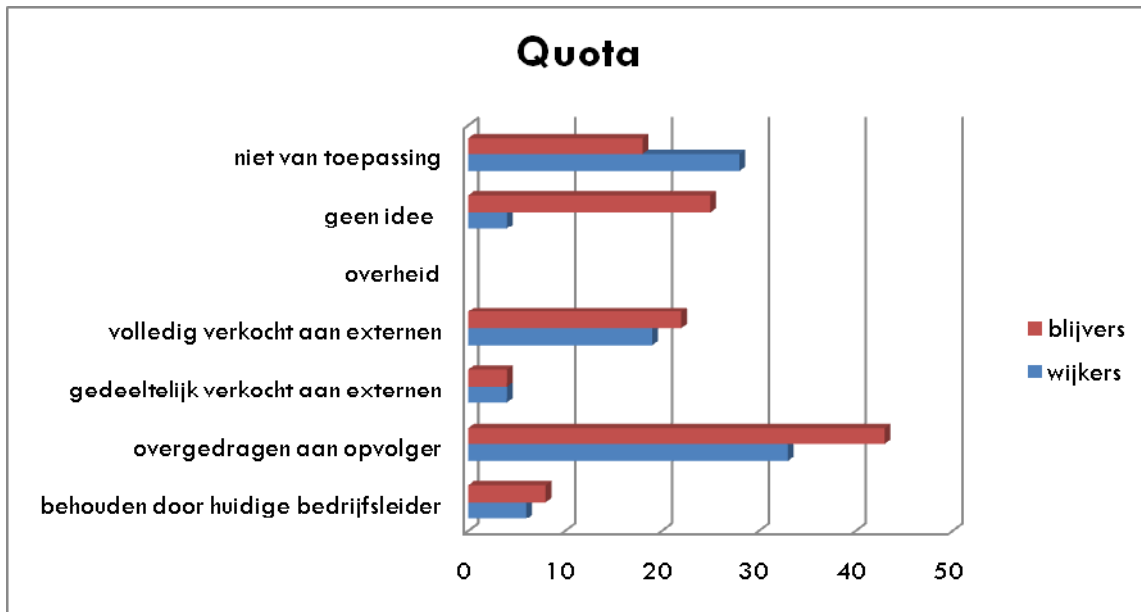
De vergelijking van de beroepsactiviteit na wijken bij de wijkers en de verwachte beroepsactiviteit na wijken bij de blijvers is weergegeven in Tabel 60. Een eerste opvallende tendens is dat zowel de bedrijfsleiders als de partners van de wijkers significant meer aangeven dat ze op rust gaan in vergelijking met de blijvers. De bedrijfsleiders bij de blijvers geven aan dat ze de activiteiten (gedeeltelijk) zullen blijven voortzetten (ook na pensionering). Een tweede verschil is dat de bedrijfsleiders bij de wijkers significant meer zullen werken buiten de landbouwsector, in vergelijking met de wijkers. Ook bij de partners zien we dat relatief meer wijkers buiten de landbouwsector werken, dan dat dit verwacht wordt door de blijvende partners. Buitenshuis werken, binnen de landbouwsector komt slechts in heel beperkte mate voor. Ten slotte hebben de blijvers in 11 à 12% van de bedrijven nog geen idee wat de beroepsactiviteit zal zijn na wijken.

5.3.2.3. Productierechten

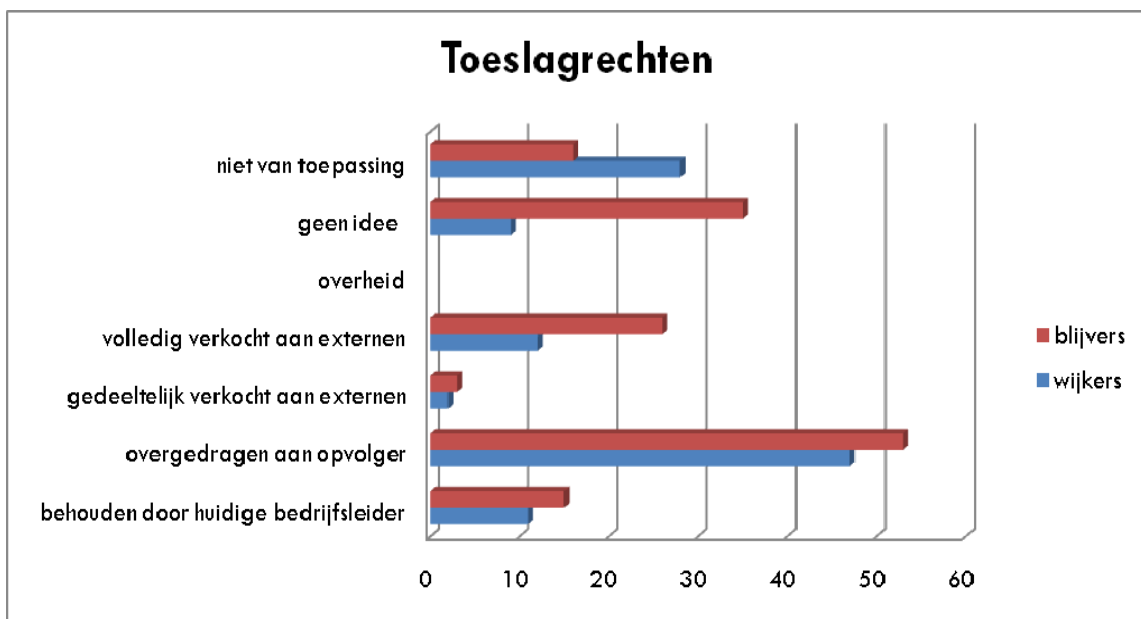
Bij de productierechten wordt er een onderscheid gemaakt tussen quota, nutriëntenemissierechten (NER) en toeslagrechten, maar de resultaten voor de verschillende productierechten zijn analoog, wat aangeeft dat de landbouwers niet altijd een goed onderscheid kunnen maken tussen deze verschillende productierechten (Figuur 47, Figuur 48, Figuur 49).

De belangrijkste bestemming van de productierechten na wijken is de overdracht aan de opvolger, op de tweede plaats wordt de verkoop aan externen aangegeven. Een beperkt aantal

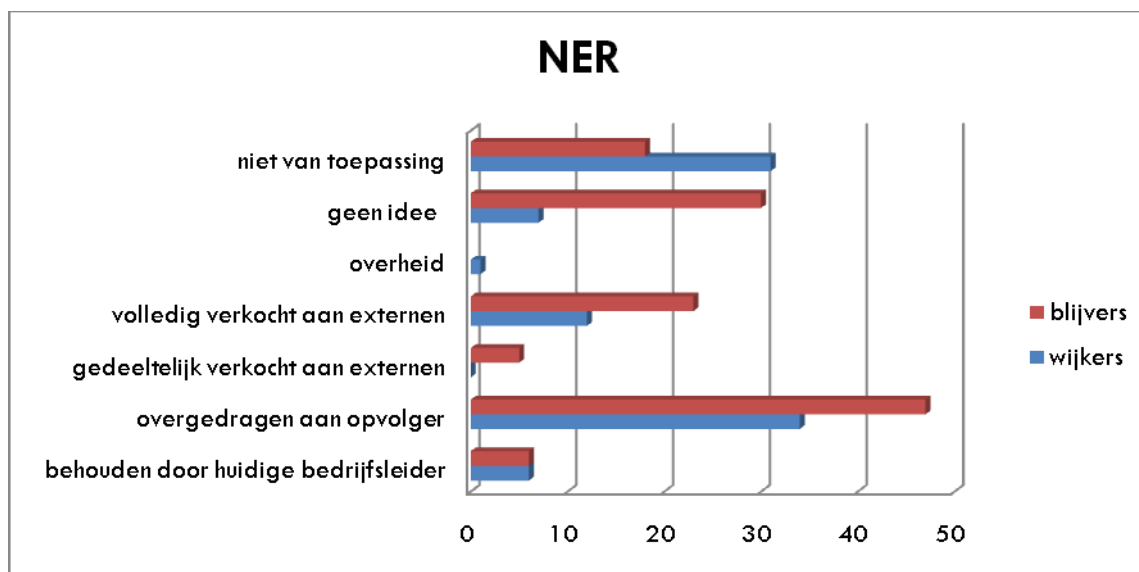
land- en tuinbouwers geeft aan dat ze de productierechten zullen behouden na wijken. Het belang van de overheid bij de bestemming van de productierechten na wijken is tot een minimum beperkt. Ten slotte hebben blijvers significant meer geen idee over de bestemming van de productierechten na wijken.



Figuur 47 Quota na wijken



Figuur 48 Toeslagrechten na wijken



Figuur 49 Nutriëntenemissierechten na wijken

5.3.2.4. Infrastructuur

Bij de productiefactor infrastructuur werd er in de enquête gevraagd naar de bestemming van de gebouwen na wijken. Bij de wijkers werd er aangegeven wat er met de gebouwen gebeurde na het wijken, bij de blijvers werd er gepolst naar de verwachte bestemming. De analyse geeft 2 opvallende significante verschillen aan. Enerzijds geven de wijkers aan dat in 44% het gezin de gebouwen bleef gebruiken (excl. de gezinswoning), waar de blijvers maar in 25% verwachten dat dit zo zal zijn. Anderzijds zijn slechts in 10% van de wijkers de gebouwen afgebroken, maar bij de blijvers verwachte 29% dat de gebouwen zullen afgebroken worden. Hoewel slechts 13% van de blijvers aangeven dat er zeker een opvolger is op het bedrijf, geeft toch 32% van de blijvers aan dat de gebouwen zullen overgedragen worden aan de opvolger. Dit percentage is analoog als wat aangegeven wordt bij de wijkers. De verkoop of verhuur van gebouwen aan familie of externen is beperkt tot 8% (wijkers) resp. 14% (blijvers). De leegstand van gebouwen is beperkt tot 3%.

Tabel 61 Infrastructuur na wijken (% van de bedrijven)

	Wijkers	Blijvers
Het gezin bleef de gebouwen gebruiken	44%	25%
Overgedragen aan de opvolger	32%	32%
Gedeeltelijk verkocht aan externen	2%	1%
Volledig verkocht aan externen	4%	5%
Verhuurd aan familie		3%
Verhuurd aan externen	2%	5%
Afgebroken	10%	29%
Andere	2%	
Leegstand	3%	

De bestemming van de gebouwen na wijken is voornamelijk gericht op landbouw (51%) en particuliere doeleinden (34%) (Tabel 62). Ook indien slechts een deel van de gebouwen een bestemming krijgt is dit voornamelijk voor landbouw en particuliere doeleinden.

Tabel 62 Bestemming van de gebouwen bij wijkers (aantal bedrijven)

Bestemming van de gebouwen na wijken:	landbouw	natuur	recreatie	industrie	particulier
Aandeel van de gebouwen dat wordt gebruikt in gegeven categorie:					
1 -24%	2	-	1	2	2
25 – 49%	1	-		1	3
50 – 74%	4	-	-	-	3
75 – 99%	1	-	-	-	2
100%	38	-	1	2	25
Totaal	46	0	2	5	35

5.3.3. Sociale gevolgen

In dit laatste deel wordt gepeild naar de sociale gevolgen van wijken binnen de landbouwsector. Deze vragen werden enkel behandeld door de wijkers. Er wordt gekeken naar verschillende aspecten:

- familiale contacten
- familiale problemen
- sociale contacten
- eenzaamheid
- financiële situatie

Telkens wordt er gevraagd of na het wijken, dit aspect verbeterd, constant gebleven of verslechterd is voor zowel bedrijfsleider als de partner.

Op vlak van de meeste sociale aspecten wordt er in de meerderheid van de gevallen aangegeven dat er geen wijzigingen zijn. Bij het aspect ‘eenzaamheid’ werd dit opvallend veel niet ingevuld door de respondenten.

Op vlak van familiale contacten geeft de overgrote meerderheid van de bedrijfsleiders aan dat er geen wijzigingen zijn, dit is analoog voor de partners, maar in mindere mate. De familiale contacten zijn verbeterd in ongeveer 20% van de bedrijven. Een verslechtering op familiaal vlak komt in heel beperkte mate voor. Een analoog patroon vinden we terug bij de familiale problemen: het wijken van het bedrijf heeft constante positieve effecten op vlak van familiale problemen. Bij sociale contacten zijn er dan weer iets meer aanduidingen dat de situatie verslechterd is, en dit patroon is analoog als bij de veranderingen in eenzaamheid.

Ten slotte is er op vlak van de financiële situatie een verdeeld beeld. Bedrijfsleiders geven aan dat de financiële situatie verslechterd is in bijna 20% van de gevallen, daarentegen is de situatie verbeterd in iets meer dan 20% van de gevallen, maar de meerderheid geeft aan dat de situatie constant is gebleven.

We kunnen dus samenvatten dat er op familiaal vlak slechts beperkte veranderingen zijn na het wijken en dit in beperkte positieve zin. Op vlak van sociale contacten en eenzaamheid, zijn er iets meer bedrijven waar de situatie verslechterd is, en deze verslechtering is het meest uitgesproken op financieel vlak. De patronen voor bedrijfsleiders en partners zijn gelijklopend.

Tabel 63 Verandering in sociale aspecten na wijken bij bedrijfsleiders (% aantal bedrijven)

	familiale contacten	familiale problemen	sociale contacten	eenzaamheid	financiële situatie	Algemeen totaal
Verslechterd	4	2	12	14	21	11
Constant	76	71	65	63	56	67
Verbeterd	20	26	22	23	23	23

Tabel 64 Verandering in sociale aspecten na wijken bij partners (% aantal bedrijven)

	familiale contacten	familiale problemen	sociale contacten	eenzaamheid	financiële situatie	Algemeen totaal
Verslechterd	2	5	7	10	19	8
Constant	71	62	63	60	57	63
Verbeterd	26	34	30	29	24	28

5.4. Conclusies

De kwalitatieve analyses van de productiefactoren bij bedrijfsstopzetting en –continuering geven in de eerste plaats aan dat de Vlaamse landbouw nog steeds een familiale landbouw is waarbij de steeds kapitaalsintensievere productiesystemen, in combinatie met de huidige crisissituatie in de landbouw, zorgen voor een grote mate van onzekerheid. De problemen en onzekerheden die opduiken kunnen gerangschikt worden in 3 grote groepen: ten eerste spelen de kinderen in de context ‘wijken en blijven’ een prominente rol. Door het familiale aspect van de landbouw zijn het voornamelijk de kinderen die het bedrijf zullen overnemen, maar door de leeftijd, een gebrek aan interesse of het buitenhuis werken van kinderen blijft opvolging vaak onzeker. Een tweede groep van problemen heeft betrekking op de sector in het algemeen: is er nog een toekomst voor de landbouw? De derde groep van problemen hebben betrekking op het bedrijf zelf: is het bedrijf leefbaar voor een volgende generatie, wegens veroudering, te beperkte omvang van het bedrijf, ...

Voor het verzekeren van het inkomen, zien we dat slechts bij 53% van de blijvende bedrijven het inkomen volledig afkomstig is van de primaire productie van het landbouwbedrijf (incl. subsidies): in bijna de helft van de bedrijven wordt het inkomen aangevuld met verbrede activiteiten (12%), niet-landbouwactiviteiten (29%) of sociale uitkeringen (13%). Ondanks de tendens naar gespecialiseerde bedrijven zien we dat er naast de aanwezigheid van slechts 1 productietak op het bedrijf, ook vaak 2 productietakken op het bedrijf aanwezig zijn, zodat het risico gespreid kan worden en het inkomen in hogere mate verzekerd kan worden.

Een belangrijke onderzoeksvraag binnen dit WP is wat er gebeurt met de productiefactoren na bedrijfsstopzetting. Bij de productiefactor grond is duidelijk dat de grond in eigendom in 33% van de gevallen wordt overgedragen aan de opvolger, maar de bedrijfsleider blijft in 42% eigenaar van de grond, en geeft deze in pacht of blijft deze zelf gebruiken. Bij grond in pacht wordt deze pacht overgedragen (31%) of wordt de pacht stopgezet (22%). In heel beperkte mate blijft de pachter na stopzetting/pensionering de grond gebruiken. Grond in eigendom wordt gezien als zowel een productiefactor als een bron van kapitaal, en wordt ofwel overgedragen aan de opvolger (via pacht of via verkoop), of wordt in eigendom gehouden als belegging, waarbij de grond zelf of door anderen in productie wordt gehouden. De grond in pacht wordt als productiefactor doorgeschoven naar diegene die produceert. Uit de antwoorden van de respondenten blijkt dat deze grond in 97,5% gebruikt wordt voor landbouwdoeleinden.

De productiefactor productierechten volgt hetzelfde patroon als de grond in pacht: ze worden beschouwd als een productiefactor en niet als een kapitaalsinvestering. Overdracht naar de opvolger of verkoop aan externen zijn hier de meest voorkomende scenario's, alhoewel er ook relatief veel landbouwers zijn die geen idee hebben over de bestemming van de productierechten na wijken.

Binnen de productiefactor arbeid zien we dat binnen de landbouw de arbeid voornamelijk gebaseerd is op familiale arbeid: de bedrijfsleider en de partner zijn vaak beiden actief op het bedrijf, eventueel aangevuld met de arbeid van kinderen of (groot)ouders. Voornamelijk bij de blijvers is het aantal VAK per bedrijf lager, en kan dit verklaard worden door de afwezigheid van een partner of het feit dat de partner buitenshuis werkt. Zowel bij wijkers als blijvers is het nog in 84-86% van de bedrijven de bedrijfsleider die voltijds actief is op het bedrijf. Dit sluit aan bij het feit dat 17,7% van de bedrijven het landbouwbedrijf uitoefent als nevenberoep. Bij de vraag wat de arbeid zal zijn na stopzetting of pensionering, geven blijvers significant minder aan dat ze op rust zullen gaan, maar dat ze eerder de activiteiten zullen (gedeeltelijk) voortzetten.

Op vlak van infrastructuur zien we dat blijvers en wijkers in hoge mate gehecht zijn aan deze infrastructuur, omdat ze in vele gevallen aansluiten bij het aanwezige woonhuis. De gebouwen blijven in gebruik, worden overgedragen aan opvolger, of worden afgebroken. Betrokkenheid van externen op vlak van gebouwen is tot een minimum beperkt.

Bij de productiefactoren is er dus een continuüm startende van infrastructuur, grond in eigendom, grond in pacht naar productierechten, waarbij de betrokkenheid van externen omgekeerd evenredig is (dus het hoogste bij productierechten). Aangezien de arbeid persoonsgebonden is kan die niet als dusdanig opgenomen worden in dit rijtje, maar het sluit aan bij de infrastructuur, grond in eigendom, wat ook verklaart dat het aandeel van niet-familiale arbeid vaak tot een minimum beperkt blijft.

Op vlak van sociale gevolgen heeft het stopzetten/pensionering slechts beperkte gevolgen op familiaal vlak, maar bij de sociale contacten is er een grotere verschuiving en bij de financiële situatie kan de bedrijfsstopzetting/pensionering zowel een positief als negatief effect hebben op financiële situatie van het gezin. Deze sociale aspecten zijn gelijklopend voor bedrijfsleider en partner.

De bovenstaande resultaten geven dus aan dat ook de toekomst van de Vlaamse landbouw gebaseerd is op familiale bedrijven, maar dat de toekomst in vele gevallen nog onzeker is. Mobiliteit van productiefactoren zal afhangen van de (emotionele) betrokkenheid van de landbouwer.

6. Algemene conclusie

De structurele ontwikkelingen binnen de Vlaamse land- en tuinbouw, en dus ook de mobiliteit van de productiefactoren, vertonen een aantal tendensen die onlosmakelijk verbonden zijn met het familiale karakter van de Vlaamse land- en tuinbouw:

- De dalende trend in het aantal land- en tuinbouwbedrijven zet zich door. Dit is gekoppeld aan het beperkte aantal bedrijven dat aangeeft een opvolger te hebben. Oorzaken zijn onder meer dat kinderen geen interesse hebben in bedrijfsovername, kinderen al buitenshuis werken, enz. Al deze factoren zorgen ervoor dat opvolging onzeker is. Een tweede belangrijke groep van problemen en onzekerheid binnen de landbouw is terug te vinden op sector- en bedrijfsniveau: de huidige crisis in de landbouw zorgt ervoor dat vele land- en tuinbouwers de toekomst sceptisch tegemoet kijken. Dit uit zich in onzekerheid naar het beleid, afzet en de leefbaarheid van het bedrijf (veroudering, bedrijfsschaal,, enz.)
- Op vlak van bedrijfstype en –oriëntatie is er een tendens naar steeds meer gespecialiseerde bedrijven waarbij er toch nog een beperking in risico wordt ingebouwd door bv. combinatie van 2 productietakken. Door de specialisatie kan er efficiënter en met meer kennis van zake gewerkt worden. Door het blijven aanhouden van een tweede productietak wordt het risico toch in zekere mate beperkt en gespreid, wat zeker in tijden van crisis belangrijk is.
- De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van bedrijven stijgt als gevolg van punt 1. De analyse leert dat het vooral de kleinere bedrijven zijn die stoppen met de landbouwactiviteiten maar dat de grond die vrijkomt voor het overgrote deel binnen de landbouwsector (zij het in brede zin) blijft. De afvloei van grond uit de landbouw blijft al bij al vrij beperkt ($\pm 2\%$ in de periode 2000-2008). Een probleem hierbij is wel dat de grondmarkt niet volledig transparant is en het vaak voor startende of groeiende bedrijven moeilijk is om toegang te krijgen tot de vrijkomende gronden wegens het bestaan van sterke sociale netwerken. Vaak gebeurt de verkoop van grond niet via officiële kanalen, maar via onderlinge regelingen tussen vrienden, burens, familie, kennissen, enz. Hierdoor is de informatiestroom over grond die vrijkomt niet altijd optimaal en komt de vrijkomende grond niet altijd terecht bij diegenen die er het meest nood aan hebben voor de uitbouw van zijn of haar bedrijf. Bovendien staat men er bij de verkoop van bedrijven vaak op dat het volledige bedrijf als één geheel wordt verkocht, vaak om emotionele redenen. De investering die hiermee gepaard gaat is echter niet altijd haalbaar vlak na overname of bij opstart van het bedrijf.
- Door de sterke concurrentie voor de productiefactor grond is de mening van oudere land- en tuinbouwers betreffende ‘actieve landbouwbedrijven’ over het algemeen milder dan die van hun jongere collega’s. Ouderen ervaren zelf niet de competitie om grond te verwerven en hanteren een vrij brede definitie van landbouw: dit omvat ook hobbylandbouw, verpaarding en vertuining. Indien zij aangeven dat de grond voor het overgrote deel in de landbouw blijft, dan bedoelen ze ook deze sectoren. Jonge land- en tuinbouwers daarentegen ervaren een grotere concurrentie voor landbouwgrond. Zij hanteren een veel engere definitie van landbouwgrond en geven in hogere mate aan dat grond verdwijnt uit de landbouw of gebruikt wordt door ‘niet-actieve landbouwbedrijven’.
- Een element dat zeer sterk gepaard gaat met de grote druk op de grondmarkt is de spanning tussen actieve landbouwers en pensioenboeren die ook na hun pensioen het bedrijf op een of andere manier voortzetten. Jongere landbouwers hebben hier problemen mee omdat de ouderen in hun ogen hun kansen hypothekeren door hun gronden niet ‘vrij’ te geven.
- Een andere tendens is dat een groter aantal bedrijven zoekt naar een inkomen buiten de primaire productie. Ongeveer de helft van de bedrijven haalt zijn inkomen volledig uit het landbouwbedrijf, maar steeds meer bedrijven vullen dit inkomen aan met niet-landbouwactiviteiten, zoals sociale uitkeringen of verbrede activiteiten. Wanneer het accent op de landbouwactiviteiten blijft, is het vaak de partner die buitenshuis werkt. De volgende stap in deze beweging is dat het bedrijf in nevenberoep wordt uitgebaat en dat dit inkomen een aanvulling is voor de niet-landbouwactiviteiten. Deze tendens wordt door jongere landbouwers echter gezien als een stap uit de landbouw. Bij sociale uitkeringen gaat het vaak over

pensioenen of ziekte-uitkeringen waar het bedrijf ook nog voortgezet wordt. Ook hier is de landbouwactiviteit een aanvulling op overige inkomsten en ook hier staan jonge landbouwers niet positief ten opzichte van deze evoluties. Beide bewegingen (uit de landbouw of na pensionering) hypothekeren volgens hen de toekomst van de leefbaarheid van hun eigen bedrijf.

De intensiteit van deze tendensen wordt bepaald door de gerelateerde productiefactoren en de (emotionele) betrokkenheid van de landbouwer: land- en tuinbouwers tonen zich in hoge mate verbonden met grond in eigendom en gebouwen die op het erf gelegen zijn. Bij grond in pacht en productierechten is die gebondenheid in mindere mate aanwezig, wat wil zeggen dat ze deze bij pensionering of bedrijfsstopzetting gemakkelijker kunnen loslaten en beschikbaar stellen voor andere land- en tuinbouwers.

Vanwege de grote betrokkenheid van landbouwers wanneer het gaat over grond, en de nood aan grond van jonge land- en tuinbouwers om een leefbaar bedrijf uit te bouwen, worden volgende aanbevelingen gedaan:

- Het ontwikkelen van een stimuleringsbeleid voor gepensioneerde landbouwers om grond in eigendom te laten pachten door jongere landbouwers. Mogelijke denksporen zijn bv. een systeem waarbij de pensioenboeren nog (een deel van) de toeslagrechten ontvangen, maar de grond zelf wel in gebruik kunnen geven aan jongere landbouwers of het installeren van een 'voorkooprecht voor jonge landbouwers';
- Een systeem ontwikkelen dat de grondmarkt transparanter maakt: het verkopen van grond moet bijvoorbeeld gedurende een bepaalde tijd op een officiële plaats (fysisch of virtueel) aangekondigd worden, zodat alle belanghebbenden gelijke kansen hebben om een bod uit te brengen;
- De regeling voor landbouw in bijberoep in combinatie met pensioen voor land- en tuinbouwers die normaal geldt vanaf 65 jaar, vervroegen naar 60 jaar, zodat het inefficiënt gebruiken van de landbouwgronden vermeden kan worden;
- Het verstrengen van regels in verband met het gebruik van landbouwgronden voor niet-landbouwactiviteiten in landbouwgebieden om aldus vertuining en versnippering in landbouwgebieden tegen te gaan.

7. Bibliografie

Al Kodmany, K., 1999. Using visualisation techniques for enhancing public participation in planning and design: process, implementation and evaluation. *Landscape and Urban Planning* 45 pp. 37-45

Atkinson, R., Flint, J., 2001. Accessing hidden and hard-to-reach populations: Snowball research strategies. *Social Research Update* 33. University of Surrey

Bacic, I.L.Z., Rossiter D. G., Bregt, A. K., 2006. Using spatial information to improve collective understanding of shared environmental problems at watershed level. *Landscape and Urban Planning* 77 pp. 54-66 environmental decision making. *Journal of Environmental Management*, In press

Barrera-Bassols, N., Zinck, J.A., 2003. Ethnopedology: a worldwide view on the soil knowledge of local people. *Geoderma* 111, 171–195.

Calus, M., 2009. Factors explaining farm succession and transfer in Flanders. Phd thesis, Ghent University, Ghent, Belgium.

FOD Economie, 2008. Landbouw: landbouwtelling 2007. Algemene directie statistiek en economische informatie, Brussel.

Gimblett, R., Daniel, T., Cherry, S., Meitner, M.J., 2001. The simulation and visualisation of complex human–environment interactions. *Landscape Urban Planning* 54, 63–78.

Glaser, B. , Strauss, A., 1967. *Discovery of grounded theory*. Chicago, Aldine

Jankowski, P., 2008. Towards participatory geographic information systems for community-based

Ryder, R., 2003. Local soil knowledge and site suitability evaluation in the Dominican Republic. *Geoderma* 111, 289–305.

Strauss, A., Corbin , J., 1998. *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Thousand Oaks, CA: Sage

Tress, B. and Tress, G., 2003. Scenario visualisation for participatory landscape planning – a study from Denmark. *Landscape and Urban Planning* 64 pp. 161-178